

Bosna i Hercegovina u antičko doba u kontekstu zapadnobalkanske historiografije u prve dvije decenije 21. stoljeća

Amra Šaćić Beća

Odsjek za historiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
amra.sacic@ff.unsa.ba

Sažetak: Zbog ratnih dešavanja u periodu 1992–1995. došlo je do primjetne stagnacije u procesu arheoloških i historijskih istraživanja rimskog razdoblja bosanskohercegovačke historije. Međutim, u posljednje dvije decenije u regiji je objavljen značajan broj radova koji se bave problematikom peregrinskih *civitates*, municipalnih jedinica, te romanizacijom i urbanizacijom prostora današnje Bosne i Hercegovine. Autori poput Borisa Olujčića, Alke Kunić Domić, Siniše Dujmušića-Bilića, Danijela Džine, Snežane Ferjančić, Svetlane Lome, Dragane Grbić (Nikolić), Domagoja Tončinića, Marina Zaninovića i Radmile Zotović svoju naučnu pažnju su u najvećoj mjeri usmjerili na pojedinačne indigene zajednice, vojna pitanja i municipalnu organizaciju. Kada je riječ o naučnicima koji se pišući u širem kontekstu o Dalmaciji, odnosno Panoniji, dotiču problematike administrativnog uređenja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, posebno treba istaći radove slovenske naučnice Marjete Šašel Kos. U kontekstu hronologije jasno se uočava da se najveći broj radova koji su objavljeni u posljednje dvije decenije bavi temama iz perioda Augustove i Tiberijeve vladavine. Akcenat je na izučavanju položaja indigenih zajednica u periodu vojnih sukoba s Rimom, dok je problematika njihovog razvoja nakon *Bellum Batonianum* (6–9. god.) dosta zanemarena. Također, može se primijetiti da nema revizije ranijih mišljenja u vezi s nastankom i razvojem municipalnih jedinica. To je rezultiralo time da gotovo uopće nema radova koji obrađuju administrativne teme koje se odnose na drugo i treće stoljeće nove ere. U radovima koji se odnose na period kasne antike uočava se prisustvo određenih, savremenih političkih ideologija karakterističnih za devedesete godine prošlog stoljeća. U zapadnobalkanskoj historiografiji u prve dvije decenije 21. stoljeća prvi put se rimski utjecaj na tlu savremene Bosne i Hercegovine počinje izučavati primjenom naučnih metoda anglosaksonske klasične škole. Postprocesualisti i strukturalisti s prostora bivše Jugoslavije odbacuju ranija viđenja pojmova pleme, romanizacija i Ilirik te ih vide kao produkt imperijalističke historiografije.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, historiografija, metodologija, Iliri, Rim, *Bellum Batonianum*, Ilirik, arheologija, historijske škole

Uvod

Prostor savremene Bosne i Hercegovine u periodu rimske vlasti u administrativnom smislu pripadao je dvjema rimskim provincijama. Sjeverni dio bosanskohercegovačke teritorije činio je južni dio rimske provincije Panonije,

dok je teritorija južno od bosanske Posavine i Semberije činila unutrašnjost rimske provincije Dalmacije. Razumijevanje administrativnog uređenja rimskih provincija izuzetno je važno ukoliko se žele sagledati razlozi zbog kojih arheolozi i historičari iz drugih zapadnobalkanskih zemalja u svojim radovima pišu o problemima koje se odnose na prostor naše države u antičkom periodu. Naime, veći dio tematskih cjelina koje se obrađuju u savremenoj antičkoj historiografiji usko je vezan za provincije. Gotovo nijedna tema iz antičkog perioda ne dopušta nametanje nekog savremenog, geopolitičkog okvira. Potvrda ove teze jasno se očituje kroz gotovo sve tematske okvire zastupljene u savremenoj historiografskoj misli. Stoga nema dileme da se teme iz političke historije moraju posmatrati u širem kontekstu, jer svi rimski vojni pohodi koji su imali za cilj osvajanje teritorija današnje Bosne i Hercegovine usko su vezani za prostor Hrvatske, a djelimično i za prostore Slovenije, Srbije i Crne Gore. Problematika kulturnog razvoja zahtijeva širu sliku od one koju naučnik može dobiti pišući samo unutar tačno definisanih političkih granica jer je primjerice nemoguće pisati o kultu Silvana u rimskoj Dalmaciji a da pri tome autor ne piše o karakteristikama Silvanovog kulta na kraškim poljima zapadne Bosne.

U etnografskom smislu nije rijedak slučaj da naučnici iz regije teritoriju pojedinih indigenih zajednica definišu na prostoru nekoliko savremenih država. Gotovo sve jedinice municipalne uprave čije je sjedište bilo u pograničnom dijelu jedne savremene države imale su periferiju u susjednim državama. Primjeri koji se mogu izdvojiti jesu *Municipium Malversiatium* (administrativno sjedište u Skelanima kod Srebrenice), *Colonia Flavia Siscia* (administrativno sjedište u Sisku) i *Colonia Flavia Sirmium* (administrativno sjedište u Sremskoj Mitrovici).

Zbog ratnih dešavanja u periodu 1992–1995. došlo je do primjetne stagnacije u procesu arheoloških i historijskih istraživanja. Međutim, u posljednje dvije decenije objavljen je značajan broj radova koji se bave problematikom rimskih osvajanja, peregrinskih civitates (*civitates peregrinae*), municipalnih jedinica te romanizacijom i urbanizacijom prostora današnje Bosne i Hercegovine. Autori poput Borisa Olujića, Alke Kunić Domić, Radoslava Dodiga, Siniše Bilića-Dujmušića, Danijela Džine, Miroslave Mirković, Svetlane Lome, Dragane Grbić, Radmile Zotović svoju su naučnu pažnju u najvećoj mjeri usmjerili na pojedinačne narode: Daorse, Japode, Delmate, Breuke, Dezidijate itd. Kada je riječ o naučnicima koji se pišući u širem kontekstu o Dalmaciji, odnosno Panoniji, dotiču problematike administrativnog uređenja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, posebno treba istaći radove slovenske naučnice Marjete Šašel Kos i mađarskog profesora Pétera Kovácsa.

Izvjeseo je pak da nisu sve teme jednako popularne i zastupljene u naučnom diskursu. Imajući to u vidu treba podvući da se najveći broj radova koji su objavljeni u posljednje dvije decenije bavi temama iz perioda Augustove i Tiberijeve vladavine. Akcenat je na izučavanju položaja indigenih zajednica u periodu vojnih sukoba s Rimom, dok je problematika njihovog razvoja nakon *Bellum Batonianum* (6–9. god.) dosta zanemarena. S druge strane primjetno je da nema revizije ranijih mišljenja u vezi s nastankom i razvojem municipalnih jedinica. To je rezultiralo time da gotovo uopće nema radova koji obrađuju administrativne i političke teme koje se odnose na drugo i treće stoljeće nove ere. Nasuprot tome, hronološki najmlađa faza u istraživanju antičke prošlosti dosta više je zastupljena u regionalnoj historiografiji. Naime, regionalni naučnici koji se bave kulturnohistorijskim razvojem jugoistočne Evrope u posljednjim stoljećima rimske uprave nerijetko se odlučuju da kroz svoju metodologiju naučnoistraživačkog rada izučavaju teme koje se odnose kršćanstvo i crkvenu organizaciju na tlu savremene Bosne i Hercegovine.

Pored navedenog treba istaknuti i činjenicu da je istraživanje antičke prošlosti u institucionalnom smislu manje zastupljeno u odnosu na druga historijska razdoblja, što svakako utječe na kvantitet i kvalitet objavljenih radova. Također treba imati u vidu još jednu specifičnost historiografije koja se bavi antičkom prošlošću. Ta se specifičnost odnosi na činjenicu da je teško napraviti jasnu distinkciju između historijskih i arheoloških istraživanja antičke prošlosti Bosne i Hercegovine, te se stoga rezultati obje spomenute nauke koje se bave antičkom prošlošću mogu posmatrati kroz prizmu istovjetnosti tematskog okvira u kojem djeluju. Iako postoje jasne razlike u metodologiji, kao i u predmetu istraživanja, gotovo da je nemoguće pisati o problematici antičke prošlosti savremene Bosne i Hercegovine u kontekstu zapadnobalkanske historiografije u prve dvije decenije 21. stoljeća bez osvrta na rezultate rada arheologa iz naše regije.

Rimsko osvajanje unutrašnjosti Ilirika (savremene BiH) kroz prizmu savremene regionalne historiografije

Zbog obimnosti izvorne građe, ali i interesa izdavača, značajan broj autora se odlučio kroz svoj naučnoistraživački rad baviti problematikom rimskih osvajanja.¹ Ipak i unutar te tematike primjetne su velike razlike u kvantitetu objavljenih radova. U radovima koji se bave problematikom vojnih operacija

¹ Bilić-Dujmušić, 2000; 2004; 2006; Domić Kunić, 2006; Džino, 2005; 2010; 2012; Džino i Domić Kunić, 2013; Olujić, 2007; Kovács, 2014; Šašel Kos, 2000; 2005a; 2005b; 2010; 2012; 2015; Zaninović, 2015.

u Iliriku koje su se desile prije ili za vrijeme Gaja Julija Cezara regionalna historiografija prostor savremene BiH prepoznaje kao teritoriju od sekundarnog značaja za Rimljane u čijem je fokusu u periodu srednje i djelimično kasne republike bilo Jadransko priobalje.² Premda se u novoj historiografiji očituje metodološki napredak u realizaciji vanjske i unutarnje kritike izvora, neka pitanja iz najstarije faze rimskih osvajanja još uvijek su otvorena.

Izvori vrlo često ne daju precizne geografske podatke gdje su se određeni događaji desili pa je stoga samo u domenu pretpostavke lociranje nekih dešavanja na prostor Bosne i Hercegovine. Hrvatski naučnik Siniša Bilić-Dujmušić šutnju antičkih izvora o unutrašnjosti delmatske teritorije (koja je obuhvatala i jugozapadnu Bosnu) u periodu republike tumači na način da čitateljskoj publici za koju su prvobitno pisani rimski tekstovi ta unutrašnjost nije bila poznata.³ Ako se izuzme slovenska naučnica Marjeta Šašel Kos, prvim fazama rimskog osvajanja teritorija savremene Bosne i Hercegovine u posljednje dvije decenije u okvirima svojih širih tematskih istraživanja najviše su se bavili hrvatski naučnici, Siniša Bilić-Dujmušić, Danijel Džino i Marin Zaninović.⁴ Njihova istraživanja idu u dva suprotna pravca. Prvi je da se osvajanje Jadranskog zaleđa, odnosno unutrašnjosti Ilirika, treba pratiti kroz vojno-političku interakciju Rima s pojedinačnim autohtonim zajednicama i politijama.⁵ Drugi pravac je pak taj da se izvori tumače na način da se prati suštinska politička interakcija između Rima i cjelokupnog regionalnog geopolitičkog sistema Ilirika, na način da se izbjegne definisanje rimskih interakcija s pojedinim manjim političkim tijelima.⁶ To posebno dolazi do

² Bilić-Dujmušić, 2004: 194; Šašel Kos, 2005: 308-309; 333; Olujić, 2007: 82-84; Džino i Domić Kunić, 2013: 133-147; Zaninović, 2015: 322-323; Milivojević, 2017: 71-77; 297.

³ Bilić-Dujmušić, 2000: 182.

⁴ Na Odjelu za povijest Sveučilišta u Zadru u posljednje dvije decenije odbranjeno je nekoliko magistarskih teza i doktorskih disertacija koje su kao naučni problem istraživale izvornu građu koja je tematski ograničena na period kasne republike u kontekstu rimske administracije i vojne politike. Tu posebno treba izdvojiti tri rada: *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49.–47. pr. Kr.* (magistarski rad, odbranjen 2000. godine, Siniša Bilić-Dujmušić), *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34–33.* (doktorska disertacija odbranjena 2004, Siniša Bilić-Dujmušić) i *Cezarov Ilirik* (doktorska disertacija odbranjena 2017, Feđa Milivojević). U tim radovima iznesena je šira slika događaja koji obuhvataju i prostor unutrašnjosti Ilirika, odnosno dijelove savremenog bosanskohercegovačkog teritorija. Iako tematski bliska, metodološki je drugačije postavljena disertacija hrvatskog naučnika Danijela Džine koja je 2005. godine odbranjena u Australiji (Department of Classics, University of Adelaide) pod naslovom *Illyrian policy of Rome in the late republic and early principate*. U toj disertaciji Džino ukazuje na potrebu da se napravi razlika između željeznodobnih kultura u Iliriku koje su definisali arheolozi i političkih protoinstitucija koje spominju klasični izvori. Ratove, uključujući i one iz perioda Republike, posmatra kroz perspektivu rimske politike i daje novu shemu evoluiranja rimskih odnosa s Ilirikom koja se razlikuje od ranijih koje su ponudili svojevrtni autoriteti moderne antičke historijografije Wilkes i Zaninović.

⁵ Bilić-Dujmušić, 2000; 2004; Šašel Kos, 2000; 2005a; 2005b; 2010; 2012; 2015; Zaninović, 2015.

⁶ Džino, 2005; 2010; Džino i Domić Kunić, 2013.

izražaja u radovima koji se tematski bave periodom Oktavijanovih osvajanja (35–33. god. pr. n. e.), odnosno njegovim ratovima protiv Delmata i Japoda. Oktavijanova vojna kampanja koja je trajala nepune tri godine rezultirala je interakcijom značajnog broja indigenih zajednica s Rimom, a u pitanju su one zajednice čija se pretpostavljena teritorija locira na tlo savremene Bosne i Hercegovine. Zahvaljući toj interakciji iz tog perioda kasne republike sačuvan je veliki broj imena indigenih grupacija s prostora današnje Bosne i Hercegovine.⁷ Svakako najveći doprinos izučavanju etnografije prostora BiH u periodu Oktavijanovih osvajanja u kontekstu regionalne historiografije dala je slovenska naučnica Marjeta Šašel Kos. Njena monografija *Appian and Illyricum* bez sumnje je jedno od najreprezentativnijih djela objavljenih u posljednjih dvadeset godina u našoj regiji. Kroz detaljnu analizu Apijanovih *Illyrica* Šašel Kos je dala nemjerljiv doprinos kako regionalnoj tako i cjelokupnoj antičkoj historiografiji.⁸ Autorica sama navodi da su Apijanove *Illyrice* od suštinske važnosti za historiju Hrvatske i Bosne i Hercegovine, dok za historiju ostalih država regiona taj izvor jeste važan, ali ne u toj mjeri.⁹ Prilikom primjene metode vanjske i unutarnje kritike izvora Šašel Kos jasno određene događaje, kao i teritoriju određenih indigenih zajednica, veže za prostor savremene Bosne i Hercegovine.¹⁰ Ova je slovenska naučnica svojom analizom Apijanovog teksta te izvora na koje se Apijan poziva potvrdila ranije teze o tome da se *Delminium* koji se spominje u vezi s Oktavijanovom kampanjom protiv Delmata treba različito ubicirati od rimskog *municipium Delminensium* čije je ime uklesano na epigrafskim spomenicima.¹¹ Za razliku od dijela bo-

⁷ U jednom od najznačajnijih djela bosanskohercegovačke antičke historiografije dvadesetog stoljeća, monografiji *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, na osnovu Apijanovog opisa Oktavijanove kampanje u Iliriku, autor Ivo Bojanovski je definisao listu u kojoj je prema kretanju Oktavijanove vojske indigene zajednice rasporedio u četiri kategorije. Prilikom izrade te liste Bojanovski je također konsultovao druge izvore poput Strabona, Veleja Paterkula, Plinija Starijeg, Tacita, Diona Kasija itd. (Bojanovski, 1988: 31-32).

⁸ Monografija *Appian and Illyricum* objavljena je 2005. u okviru izdavačke djelatnosti Narodnog muzeja Slovenije. Riječ je o obimnom djelu koje sadrži metodološki utemeljeno istraživanje historije Ilirika u helenističkom periodu i kasnoj republici. Autorica je navela originalni tekst izvora na grčkom jeziku koji prati njen prijevod na engleski jezik. Ostala poglavlja su detaljni komentari Apijanovog teksta kroz čiju se analizu detaljno dotiče i bosanskohercegovačkog prostora. Najvažniji dio ove monografije jeste komentar Ilirskih ratova Oktavijana, budućeg cara Augusta, kada je osvojen i veći dio teritorija naše zemlje (Šašel Kos, 2005a).

⁹ Šašel Kos, 2005a: 95-96.

¹⁰ *Ibid.*: 165, 173, 177, 179, 231, 296, 298-299, 303-306, 363-365, 376-378, 408, 410, 414-415, 422, 451, 458-459.

¹¹ Historijskom analizom, kritikom izvora i komparativnom metodom Šašel Kos je zaključila da je Benac bio u pravu kada je predrimski *Delminium*, najvažnije uslovno rečeno etničko središte Delmata, locirao na gradinu Lib kod Tomislavgrada (*Ibid.*: 303-306).

sanskohercegovačke historiografije Šašel Kos odbacuje Schweighäuserovu tezu da Apijan među narode koje je pokorio Oktavijan ubraja i Dezidijate, najstarije po imenu poznate stanovnike srednje Bosne. Prema mišljenju ove naučnice poraženi *Daesii* koje dio historiografije poistovjećuje s Dezidijatima možda su samo jedno od plemena moćnih Dezidijata ili je možda u kasnijem periodu došlo do korumpiranja teksta izvora, odnosno upisivanja među pokorene zajednice onih zajednica s kojima je Oktavijan došao u diplomatski kontakt.¹² Za antičku prošlost prostora savremene Bosne i Hercegovine ovakvo tumačenje spomenutog Apijanovog navoda je izuzetno važno, jer pravi hronološko pomjeranje u datiranju rimskog osvajanja unutrašnjosti Ilirika, tj. srednje Bosne. Također, o našem prostoru Šašel Kos piše u svojim člancima posvećenim Oktavijanovim, odnosno Augustovim pohodima na Zapadnom Balkanu.¹³ Svakako treba naglasiti da je ona i autorica, zajedno sa hrvatskim arheolozima Brankom Migotti i Ivanom Radmanom Livajom, monografije *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context (Archaeopress Roman Archaeology)* objavljene 2018. godine.¹⁴ Posmatrano iz metodološkog ugla, to je možda i najcjelovitije djelo iz rimske provincijalne epigrafije čiji su autori regionalni naučnici. Značajno mjesto u njihovom radu zauzimaju i natpisi iz sjeverne Bosne.

U kontekstu regionalne historiografije u vezi s tematikom rimskih osvajanja posebno treba izdvojiti radove u ovom tekstu već nekoliko puta spomenutog Danijela Džine. Rezultati njegovih istraživanja u najvećoj su mjeri publicirani na engleskom jeziku, pa su stoga određena naučna pitanja približili čitateljskoj publici van naše regije. Iako se često u svojim stavovima razilazi s bosanskohercegovačkim naučnicima u vezi s problemima etnogeneze indigenih zajednica s prostora BiH, ulogom Batona Dezidijatskog u Velikom ilirskom ustanku te interpretacijom izvorne građe koja se odnosi na prostor BiH, Džini se mora priznati da je kroz svoja istraživanja metodološki doprinio izučavanju antičke historije BiH. U svojim radovima on nudi novu dimenziju ciljeva, povoda i posljedica rimskih osvajanja unutrašnjosti

¹² Neki od bosanskohercegovačkih naučnika koji se ne slažu s ovakvom analizom Apijanovog teksta su Pašalić i Bojanovski. Oni smatraju da su narod *Daesii* (*Daisioi*), koje spominje Apijan, ustvari Dezidijati koji su živjeli u gornjem i srednjem toku rijeke Bosne (Pašalić, 1975: 399-400; Bojanovski, 1988: 32). Od savremenih bosanskohercegovačkih naučnika tim se problemom najviše bavio Mesihović u svojoj doktorskoj disertaciji *Dezidijati, kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba* odbranjenoj 2007. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Također u svojim monografijama *Rimski vuk i ilirska zmija* (2011a) i *Bitka za Ilirik* (2018) Mesihović odbacuje teze Šašel Kos i daje svoje tumačenje ovog problematičnog dijela Apijanovih *Illyrica*.

¹³ Šašel Kos, 2000; 2005b; 2010; 2012; 2015.

¹⁴ Migotti et al., 2018.

Ilirika. Smatra da rimski “imperijalizam” nije nužno pokretan ekonomskim ili strateškim motivima, već su naprotiv, pokretač rimskih osvajanja, prema Džininom mišljenju, elite.¹⁵ Takvo je shvatanje u savremenoj nauci rašireno jer grčko-rimski pisci koji daju podatke o rimskim osvajanjima našeg prostora uglavnom potječu iz senatorskog staleža i osvajanja posmatraju kroz komplikovane porodične i karijerne odnose Augustovih legata.

Imajući u vidu da se u određenim naučnim krugovima stavlja znak jednakosti između antičke prošlosti Bosne i Hercegovine i pojma historija Ilira Džino je, što je posebno važno za bosanskohercegovačku nauku, kroz svoje teoretske rasprave s pravom ukazao na konstruktivni karakter pojmova *Iliri* i *Ilirik*. Prvi je od regionalnih naučnika u poslijeratnom periodu insistirao na tome da je pojam *Iliri* imao različito značenje u povijesnim kontekstima tokom antike. Kritički se odnosi prema izrazu *Iliri* kao terminu za oznaku autohtone skupine. Zamjera regionalnim naučnicima da, iako je izraz *Iliri* temeljito osporavan u svjetskoj historiografiji drugog dijela 20. stoljeća, još uvijek utječe na njihov način razmišljanja o prošlosti te da ostaje duboko ukorijenjen i u znanstvenom i u popularnom diskursu naše regije. Ovaj hrvatski / australijski naučnik ide čak tako daleko da poziva regionalne naučnike da reduciraju ili čak izbace iz stručne terminologije pojam *Iliri* jer smatra da “predstavlja suvremenu taksonomsku kategoriju, a ne stvarni identitet ljudi koji su živjeli u predrimsko doba”.¹⁶ Premda se ovaj radikalni pristup može metodološki, pa čak i faktografski opravdati, gotovo je nemoguće iz savremene terminologije prahistorijske arheologije te antičke historije i arheologije izuzeti pojmove kao što su *Iliri*, *ilirski*, *Panoni* ili *panonski*. Ti rimski konstrukti duboko su uvriježeni u grčko-rimskim izvorima koji su uz tekstove uklesane na epigrafskim spomenicima osnova za izučavanje najstarije historije Bosne i Hercegovine. Naučnici koji ih koriste trebali bi ipak biti svjesni da je riječ o konstruktumu ili čak geopolitičkim terminima te se na taj način u svojim istraživanjima odnositi prema njima.

U člancima iz 2009. i 2011. godine Džino posebno problematizira metodologiju izučavanja indigenih zajednica čija se pretpostavljena teritorija povezuje s prostorom naše države. Riječ je o radovima recenziranim i objavljenim u okviru izdavačke djelatnosti Akademije nauka i umjetnosti BiH u časopisu *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja: Dezidijati: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija i Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21 stoljeće: metodološki problemi*.

¹⁵ Džino, 2010: 2.

¹⁶ *Ibid.*, 2009a: 78; 2010: 36; 2012: 72; 2014: 2.

U prvom članku ovaj naučnik se bavio problemom identiteta Dezidijata kroz analizu objavljenih arheoloških nalaza koji se dovode u vezu s tom indigenom zajednicom, kritičkom analizom fragmentiranih djela grčko-rimskih pisaca koji spominju Dezidijate te osvrtno na epigrafske natpise na kojim se pojedinci identificiraju s *civitates peregrinae Daesitiatum*. Komparacijom navedenog s rezultatima sličnih istraživanja u drugim rimskim provincijama Džino je zaključio da nije postojao jedinstven narativ dezidijatskog identiteta te prepoznaje čak najmanje tri različita, uslovno rečeno dezidijatska identiteta.¹⁷ Iako se u njegovim tekstovima naglašava kritički odnos prema regionalnoj, samim tim i bosanskohercegovačkoj historiografiji, on jasno podvlači da njegovo definisanje dezidijatskog identiteta nije u suprotnosti s dosadašnjim istraživanjima, ali da se regionalna antička historiografija treba osloboditi perspektive 19. stoljeća.¹⁸ Oštriji pristup metodološkim postavkama savremene regionalne historiografije Džino iznosi u članku iz 2011. godine kada u metodološkim postavkama regionalnih naučnika prepoznaje *resistance narativa* (narativa otpora) kada istražuju sukobe indigenih zajednica s Rimom, ističući kako “opisi sukoba između Rimljana i indigenog stanovništva pokatkad neodoljivo podsjećaju na scenografiju iz starih partizanskih filmova”.¹⁹ Međutim, treba istaći da se uočava kako romantičarski i rodoljubni pristup u posljednjoj deceniji polahko iščezava iz tekstova regionalnih naučnika.²⁰ Umjesto toga raste tendencija ka kritičkoj analizi, izbjegavanju sinteze i konstrukcije.

¹⁷ Prema Džini tri dezidijatska identiteta koja se mogu prepoznati su: 1. *Daisio* koje Apijan spominje prilikom Oktavijanove kampanje u Iliriku i koji mogu, ali i ne moraju biti jednaki Dezidijatima iz Batonovog ustanka, 2. politička skupina koju izvori prepoznaju prilikom opisa Batonovog ustanka i 3. pregrinska *civitas* Dezidijata, specifična administrativna tvorevina nastala kao rimski konstrukt. Rimljani su iskoristili naziv jednog od značajnijih identiteta koji su zatekli i institucionalizirali ga kao etnik, a o tome svjedoče Plinije i epigrafski izvori (npr. natpis dezidijatskog princepsa iz Breze te natpisi rimskih auksilijara) (*Ibid.*: 88).

¹⁸ *Ibid.*: 89.

¹⁹ *Ibid.*, 2011: 202.

²⁰ Kada je riječ o bosanskohercegovačkim naučnicima, za tzv. postjugoslavensku perspektivu Džino to prepoznaje u doktorskoj disertaciji Salmedina Mesihovića. Ovaj se bosanskohercegovački naučnik prema njegovom mišljenju razočaravajuće odnosi prema nejedinstvu panonskih zajednica i optužuje upravo to nejedinstvo za neuspjeh Batonovog ustanka (Džino, 2009b: 33). S druge strane naglašava da je Mesihović jedan od rijetkih autora koji razvija dosljedniju kritiku ranijih historiografskih konstrukcija zasnovanih na analizi Batonovog ustanka (Džino, 2009b: 31, fn. 6). Svakako treba podvući da je Mesihović općenito gledajući jedini bosanskohercegovački naučnik koji je u posljednje dvije decenije sistematski istraživao te u vidu monografskih izdanja publicirao tematiku Batonovog ustanka (Mesihović, 2011a; 2018) To je važno naglasiti iz razloga što je Batonov ustanak događaj koji se s pravom može smatrati jednim od najvažnijih vojnih događaja iz antičke historije ovog prostora. U regionalnoj historiografiji tzv. postjugoslavenska perspektiva posebno je došla do izražaja u monografiji *Ilirski ratovi* (2015) čuvenog zagrebačkog profesora Marina Zaninovića.

Naučni problemi koji se direktno i indirektno odnose na prostor savremene Bosne i Hercegovine zauzimaju značajno mjesto i u zajedničkim radovima koje je u posljednjoj deceniji Danijel Džino istraživao i publicirao u saradnji s hrvatskom naučnicom, arheologinjom Alkom Domić Kunić. Iz te izuzetno plodne saradnje nastala su dva članka i jedna monografija: *Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to later antiquity* (2011), *A View from the Frontier Zone: Roman Conquest of Illyricum* (2018) i *Rimski ratovi u Iliriku – Povijesni antinarativ* (2013). Članak o Panonskom identitetu koji su zajedno objavili spomenuti hrvatski naučnici jeste jedini članak u regionalnoj historiografiji 21. stoljeća koji se metodološki bavi problemom panonskog identiteta indigenih zajednica koje su između ostalog naseljavale i prostor sjeverne (vjerovatno i srednje) Bosne. Nastanak panonskog identiteta prepoznaju kao političku mjeru rimske kolonijalne vlasti u pokušaju efikasnije kontrole pokorenog stanovništva. To je veoma važno za izučavanje etnografije bosanskohercegovačkog prostora jer kroz svoje teoretske rasprave zasnovane na kritičkoj analizi izvora Džino i Domić Kunić zaključuju da su zajednice iz srednje i sjeverozapadne Bosne, Dezidijati i Mezeji, iako po svom prvobitnom habitusu panonske, svoj identitet oblikovale na drugačiji način, odnosno vezale ga za provinciju Dalmaciju. Definišu panonski identitet kao rezultat zajedničkog življenja i historijskog iskustva. Ono što je posebno zanimljivo jeste da je u periodu rimske uprave panonski identitet između ostalog bio izražen stereotipima o Panoncima.²¹ Historijska analiza panonskog identiteta otvara nova naučna pitanja i u vezi s administrativnim položajem indigenih zajednica sjeverne Bosne te problemom međuprovincijske granice na tlu savremene BiH. U bosanskohercegovačkoj modernoj historiografiji problematika kulturnohistorijskog razvoja onog dijela savremenog bosanskohercegovačkog teritorija koji je pripadao rimskoj provinciji Panoniji samo je sporadično istraživana u okviru širih tematskih okvira.

Monografija *Rimski ratovi u Iliriku – Povijesni antinarativ* je, prema onome što su rekli sami autori, Džino i Domić Kunić, nastala s ciljem da se daju “novi pogledi na proučavanje povijesnih vrela, povijesnih događanja te identiteta i etniciteta stanovnika antičkog svijeta”. Autori u predgovoru naglašavaju da će između ostalog u knjizi analizirati problematiku osvajanja teritorije savremene Bosne i Hercegovine.²² Važno je naglasiti da autori nisu upali u *zamku* da prostor Bosne i Hercegovine definišu kao dio “povijesnih hrvatskih zemalja” što se u radovima s kraja devedesetih godina prošlog stoljeća

²¹ Džino i Domić Kunić, 2012: 101-104.

²² *Ibid.*, 2013: 7, 9.

pojavljuje kao *terminus tehnicus* u narativima moderne, hrvatske antičke historiografije. Uvid u sadržaj jasno upućuje na činjenicu da će potencijalnom čitatelju biti ponuđeni potpuno drugačiji odgovori na više nego poznata pitanja koja se odnose na problematiku rimskih osvajanja Ilirika (Zapadnog Balkana).²³ Tako naprimjer, za razliku od moderne bosanskohercegovačke historiografije, koja kao uzrok Batonovog ustanka prepoznaje nezadovoljstvo domaćeg stanovništva poreznom politikom, Džino i Domić Kunić kao uzrok vide frustraciju društvenim pojavama kod domaće elite.²⁴ U komparaciji sa sličnim događajima u drugim rimskim provincijama ovi su hrvatski naučnici zaključili da su važnu ulogu u izbijanju pobune u Iliriku imale osobne ambicije i oportunistički vođa pobune, Batona Breučkog i Batona Dezidijatskog.²⁵ Takav pristup najbolje oslikava postmodernistički karakter knjige. Međutim, iako se kroz veći dio teksta uočava kritički odnos prema historijskoj konstrukciji, ipak niti ova knjiga nije u potpunosti lišena toga. U tom kontekstu mogu se spomenuti primjeri Mezeja (čija je pretpostavljena teritorija bila na prostoru sjeverozapadne Bosne) koje Džino i Domić Kunić povezuju s delmatskim savezom ili pak kada iznose pretpostavku da je teritorija spomenute indigene zajednice bila pogranična zona nakon Oktavijanove kampanje 35–33. god. pr. n. e..²⁶ Ovu i slične hipoteze autori su argumentovano potkrijepili, ali se i dalje trebaju smatrati konstruktom budući da u korpusu izvorne građe i arheološkom materijalu nema ni najmanjeg dokaza koji bi išao u prilog navedenom.²⁷ S druge strane treba podvući da ova monografija otkriva nove metodološke probleme i upućuje na to da bi se u budućnosti prilikom istraživanja rimskih osvajanja prostora savremene Bosne i Hercegovine više pažnje trebalo posvećivati komparaciji i kritici, a manje narativu i deskriptivnoj analizi.

²³ Neki od podnaslova u ovoj knjizi su: *Postoji li zbilja? Vodič za povjesničara izgubljenog u svemiru postmodernizma; Prijašnja proučavanja rimske interakcije s Ilirikom: partizani, Nijemci i pokoji saveznik u protopovijesnom Iliriku; Asterix i Obelix ne žive ovdje: Predrimska populacija Ilirika; Idi mi – dođi mi: Rim i istočna obala Jadrana između Skodarskog mira i Cezara; "I riječ Vatinijeva stvori Ilirik": Cezarov prokonzulati međurimski konflikti; Vruć krumpir za mladog Oktavijana; Po šumama i gorama Ilirika: Batonov rat.*

²⁴ Mesihović i Šaćić, 2015: 210; Mesihović, 2018: 242-244; Džino i Domić Kunić, 2013: 174.

²⁵ Džino i Domić Kunić, 2013: 175.

²⁶ *Ibid.*: 66, 129, 191.

²⁷ Nakon monografije *Rimski ratovi u Iliriku – Povijesni antinarativ* Džino i Domić Kunić su 2018. godine objavili još jedan rad s tematikom rimskih osvajanja *A View from the Frontier Zone: Roman Conquest of Illyricum* za koji sami kažu da se oslanja djelimično na zaključke njihove prethodne studije. Iako u ovom radu ne potenciraju prostor savremene Bosne i Hercegovine, rad se ipak može ubrojati u radove koji se odnose na antičku prošlost naše države, jer se u radu analizira interakcija indigenih zajednica čija se pretpostavljena teritorija povezuje s bosanskohercegovačkom.

Kroz samostalni istraživački rad Alka Domić Kunić također je dala značajan doprinos izučavanju rimskih osvajanja prostora savremene Bosne i Hercegovine. U tom smislu posebno treba izdvojiti njenu studiju *Bellum Pannonicum (12.–11. god. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije* koja je objavljena 2006. godine. To je bez sumnje najpotpuniji rad u regionalnoj historiografiji kada je riječ o Panonskom ratu (*Bellum Panonicum*). Na temelju svojih višegodišnjih istraživanja Domić Kunić je uspjela dokazati da je to zaseban rat, a ne gušenje pobuna, kako se do tada u historiografiji pogrešno interpretiralo. Zahvaljući iscrpnoj analizi grčko-rimskih izvora uspjela je prva precizirati trajanje tog rata, odnosno utvrdila je da je rat trajao samo nepune dvije godine, 12–11. god. pr. n. e..²⁸ Jedan od rezultata njenih istraživanja jeste to da je ovaj rat između ostalog rezultirao osvajanjem bosanske Posavine, doline Sane i Japre te doline rijeke Bosne.²⁹ Time su definitivno osporene hipoteze da je Oktavijan tokom svoje kampanje 35–33. godine osvojio i prostor srednje Bosne.

Bosanskohercegovački prostor u kontekstu rimske provincije Panonije Domić Kunić je sistematski istraživala prilikom pisanja svoje doktorske disertacije *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)* koju je 2003. godine odbranila na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Iako rukopis ove disertacije nije nikada objavljen, njegova je vrijednost za izučavanje sjevernog dijela bosanskohercegovačkog prostora neupitna. Ova hrvatska naučnica, uzimajući za osnovicu treću knjigu Plinijevog djela *Naturalis Historia* i komparirajući podatke iz tog izvora s analizom drugih literarnih vrela, načinila je detaljnu etnografsku sliku bosanskog dijela Panonije.³⁰ U dijelu teksta u kojem opisuje prilike u Panoniji za vrijeme vladavine cara Vespazijana (69–79) kulturnohistorijskom razvoju prostora savremene Bosne i Hercegovine posvetila je značajan dio teksta.³¹ Domić Kunić odbacuje Patschovu tezu da je Bosna zbog navodne komunikacijske izoliranosti bila sporedna za rimske strateške i gospodarske interese i prihvata tezu Ive Bojanovskog da je zbog prirodnih bogatstava, posebno obilja drva i ruda, te komunikacija koje su se preko bosanskih rijeka otvarale prema Posavini, bila itekako važna. Ona ističe da “je glavna

²⁸ Domić Kunić, 2006: 102-115.

²⁹ *Ibid.*: 99-100, 110.

³⁰ Analizom izvorne građe koja se između ostalog odnosi i na današnju Bosnu i Hercegovinu u predrimskom i rimskom periodu Domić Kunić se bavila i u radovima: *Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u Naturalis Historia Plinija Starijeg* (2004) i *Literary Sources Before the Marcomannic Wars* (2012).

³¹ Domić Kunić, 2003: 579-586.

otežavajuća okolnost boljeg poznavanja prilika u Bosni opća neistraženost čitavog tog prostora, pa se zaključci temelje mahom na slučajnim nalazima, ponekom starom istraživanju i topografskim podacima iz itinerara”.³² Nažalost i danas, više od 15 godina nakon odbrane spomenute disertacije, sistematska istraživanja arheoloških lokaliteta iz rimskog perioda su malobrojna.

Unutar svojih istraživanja koja se odnose na rimsko osvajanje bosanskohercegovačkog područja, Domić Kunić se prostorom savremene Bosne i Hercegovine bavila i kroz svoje prosopografske radove zasnovane na analizi epigrafskih spomenika i antičkih izvora. Posljednji objavljeni rad na tu temu jeste *Prosopographia belli Batoniani: Augustovi legati u mreži međusobnih veza i interesa*. Rad je objavljen 2018. godine u Sarajevu i prati glavne protagoniste gušenja panonsko-dalmatinskog ustanka. Neki od Augustovih legata o kojima piše, poput Germanika, posebno su doprinijeli gušenju ustanka na tlu današnje Bosne i Hercegovine.³³ Kada se sumira cjelokupni naučni rad Alke Domić Kunić, neupitna je činjenica da je riječ o naučnici koja je u okviru regionalne historiografije dala najveći doprinos izučavanju panonskog identiteta indigenih zajednica čiju teritoriju naučnici vežu za Bosnu i Hercegovinu.

Posljednja sinteza o rimskim ratovima koja u tom kontekstu obrađuje i prostor današnje BiH jeste knjiga čuvenog zagrebačkog historičara i arheologa Marina Zaninovića *Ilirski ratovi* objavljena 2015. godine.³⁴ Iako ima određenih propusta, ovom Zaninovićevom djelu treba se odati priznanje posebno u kontekstu analize Veleja Paterkula i Diona Kasija, gdje je njegov raskošni naučni talenat došao do izražaja. Međutim, u ovoj monografiji nema novih zaključaka, metodologija na osnovu koje se prezentiraju osnovni događaji je hronološka i jasno se vidi da je riječ o naučniku koji pripada jugoslavenskoj školi tzv. ilirologije. To posebno dolazi do izražaja u poglavlju o Delmatima, gdje Zaninović ponovo iznosi već objavljene, vlastite rezultate istraživanja iz druge polovine dvadesetog stoljeća.³⁵ Taj dio teksta obiluje subjektivnim i nepotrebnim detaljima utemeljenim na autorovom animozitetu prema Jugoslaviji, koju naziva periodom Titove diktature. Smatra da su pojedini potezi jugoslavenskog državnog vrha utjecali na arheološka istraživanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.³⁶ Zaninovićev osvrt na bosanskohercego-

³² *Ibid.*: 579.

³³ *Ibid.*, 2018: 109.

³⁴ U vezi s ovom monografijom treba napomenuti da pojedine tematske cjeline ne odgovaraju njenom naslovu. U pitanju su teme koje se odnose na grčku kolonizaciju Jadrana (Zaninović, 2015: 11-119).

³⁵ *Ibid.*: 319-337.

³⁶ *Ibid.*: 327-328.

vačku historiografiju dvadesetog stoljeća temelji se na njegovim subjektivnim procjenama doprinosa pojedinih naučnika poput Benca i Bojanovskog.³⁷ U opisima događaja, između ostalih i onih koji se odnose na prostor savremene Bosne i Hercegovine, uočava se često izvorima nepotkrijepljena konstrukcija događaja.³⁸ Na kraju, u vezi s ovom knjigom može se zaključiti da odiše romantičarskim duhom, ali uprkos tome predstavlja sintezu koja sasvim sigurno doprinosi polarizaciji u javnom diskursu antičke prošlosti Bosne i Hercegovine.

Rimska vojska i bosanskohercegovački prostor unutar istraživačkog diskursa regionalnih naučnika

Posmatrano iz tematskog ugla, naučni problemi koji se odnose na vojna osvajanja usko su povezani s istraživanjem naučnih teza i hipoteza koje se odnose na rimsku vojsku na tlu savremene BiH. Jedan od najznačajnijih vojnih logora na prostoru rimske provincije Dalmacije jeste logor Bigeste, čiji su ostaci pronađeni na Humcu kod Ljubuškog. U svim relevantnim regionalnim publikacijama koje se unutar svog tematskog okvira bave rimskom vojskom na tlu Dalmacije osvrta na arheološka i epigrafska istraživanja ovog logora su neizostavni.³⁹ U vezi s tim treba izdvojiti radove hrvatskog arheologa Domagoja

³⁷ U monografiji *Ilirski ratovi* Zaninović se posebno osvrće na kapitalno djelo bosanskohercegovačke antičke historiografije, knjigu Ive Bojanovskog *BiH u antičko doba*. To je knjiga koja je i danas, trideset i jednu godinu nakon izdavanja, referentna i često polazna tačka za istraživanje tema koje se odnose na administrativno uređenje prostora Bosne i Hercegovine u periodu od I do IV stoljeća. Zajedno s Alojzom Bencem Zaninović je bio recenzent spomenute knjige te na neki način optužuje Benca da je uslovio Bojanovskog da se prikloni njegovom lociranju Delminija nauštrb Zaninovićevo. Također, njegov subjektivni stav posebno dolazi do izražaja kada sasvim nepotrebno ističe kako je "Bojanovski u BiH i, uza sve svoje zasluge za proučavanje njezine prošlosti, unatoč vrhunskim rezultatima i svojim ljudskim kvalitetima, ipak na neki način bio građanin drugog reda i to zato što je trajno nosio žig domobranskog vojnika hrvatske države u vrijeme Drugog svjetskog rata, što je morao služiti po zakonu, kao i toliki drugi ili poći u šumu." U dijelu teksta u kome se osvrće na međuljudske odnose bosanskohercegovačkih naučnika, Zaninović najavljuje objavljivanje autorske knjige *Antika u BiH* čime još jednom potvrđuje da ima afinitet za izučavanje antičke prošlosti ove balkanske države (*Ibid.*: 333).

³⁸ Primjer takve konstrukcije koja je bliža književnom nego historiografskom izrazu jeste opis posljednjeg otpora Batona Dezidijatskog Rimljanima u Andentriju. Fakte koje je zabilježio Dion Zaninović je, u duhu romantičarske historiografije 19. stoljeća, opisao dodajući subjektivne detalje po vlastitom nahođenju (*Ibid.*: 449).

³⁹ Značajan broj hrvatskih naučnika uzeo je učešće na naučnom skupu *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* koji je organizovan 2014. godine u franjevačkom Muzeju Humac. Istoimeni zbornik radova objavljen je 2017. godine u Ljubuškom. U ovom zborniku objavljena su četiri rada s vojnom tematikom kojima su autori ili koautori arheolozi iz susjedne Republike Hrvatske: *Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog* (Željko Miltić), *Veterani pagi Scunastici* (Miroslav Glavičić i Željka Pandža), *Spomenici XI. Legije u Ljubuškom* (Domagoj Tončinić) i *Osvrt na boravak XX. Legije u Iliriku* (Nikola Cesarik).

Tončinića, a posebno njegovu monografiju iz 2011. godine *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*. U pitanju je djelo kojim je autor značajno doprinio prosopografskoj analizi vojnih natpisa koje su podigli rimski vojnici stacionirani u rimskom logoru na Humcu.⁴⁰ U knjizi je analizirano ukupno 11 natpisa s prostora Bosne i Hercegovine (Ljubuškog). Važan rezultat Tončinićevog istraživanja je taj što je on prosopografskom analizom utvrdio da su u logoru Bigeste u najvećem broju bili stacionirani veterani VII legije porijeklom iz istočnih provincija.⁴¹ Iako naslov i sadržaj sugeriraju da je knjiga epigrafskog karaktera, u određenim segmentima epigrafske analize u Tončinićevom radu ipak se primjećuje dominacija metodologije karakteristične za klasičnu arheologiju. Autor prednost daje deskriptivnoj analizi u odnosu na kritiku koja se i u tekstovima epigrafskog karaktera sve više koristi.

Dok se Tončinić kroz svoj rad uglavnom bavi ostacima rimskih legija na tlu BiH, drugi hrvatski naučnik, Ivo Glavaš, kroz svoj dugogodišnji rad detaljno se bavi problematikom konzularnih beneficijara na tlu BiH. U monografiji iz 2016. godine naslovljenoj *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji* Glavaš je napravio pregled stanica konzularnih beneficijara na prostoru Hrvatske, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i zapadne Srbije. Ovaj je hrvatski naučnik locirao sedam stanica beneficijara na tlo savremene Bosne i Hercegovine. Ipak, treba napomenuti da se autor uglavnom oslanja na istraživanja Ive Bojanovskog bez značajnije upotrebe kritičkog aparata.⁴² Prilikom lociranja stanica konzularnih beneficijara Glavaš se vrlo često koristi samo epigrafskim spomenicima kao jedinim izvorom koji potvrđuje lociranje određene stanice konzularnih beneficijara na neki arheološki lokalitet. Međutim, danas se u nauci takav tradicionalni pristup polahko napušta jer mali uzorak epigrafskih spomenika ne može biti referentan kao izvor. Tako naprimjer Glavaš u Sasama kod Srebrenice (antička *Domavia*) locira stanicu konzularnih beneficijara na osnovu samo jednog epigrafskog spomenika koji je mogao biti donesen i iz susjednih Skelana (*municipium Malvesiatium*) jer nema arheološke potvrde da je taj spomenik pronađen na originalnoj lokaciji, tj. *in situ*.⁴³ Općenito gledajući ovakvih primjera u regionalnoj i nacionalnoj historiografiji ima dosta jer historičari i arheolozi još uvijek svoja istraživanja temelje na postulatima prošlog stoljeća kada se smatralo da je za potvrdu

⁴⁰ Tončinić, 2011.

⁴¹ *Ibid.*: 173.

⁴² Glavaš, 2016: 28-35.

⁴³ *Ibid.*: 35; *CIL III*, 12723.

određenih teza bilo dovoljno imati jedan materijalni ili pisani dokaz koji bi omogućio rekonstrukciju određenog fakta.

Kada se govori o izučavanju tema koje su usko povezane s problematikom izučavanja vojnih jedinica i njihovih ostataka na tlu savremene Bosne i Hercegovine, neizostavna je svakako i monografija *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek n. e.* srbijanske historičarke Snežane Ferjančić.⁴⁴ U drugom poglavlju spomenute sinteze naslovljenom *Dedukcija bez osnivanja kolonija* autorica je jedan opsežan podnaslov posvetila naseljavanju rimskih veterana u dolinu rijeke Trebižat, odnosno okolinu logora Bigeste (Humac kod Ljubuškog).⁴⁵ Djelimično odbacujući ranije teze i vodeći se svojim istraživanjima ova srbijanska je naučnica zaključila da je do dedukcija veterana legija *VII Claudia* i *XV Apollinaris* oko logora Bigeste došlo za vrijeme vladavine princepsa Tiberija (14–37). To posebno dokazuje postojanje, uslovno rečeno, veteranskog kotara – *pagi Scunastici* koji se spominje na jednom epigrafskom spomeniku pronađenom u okolini Ljubuškog. Ferjančić ne odbacuje mogućnost da je i nakon Tiberijeve vladavine bilo naseljavanja veterana, ali navodi da se prisustvo veterana posvjedočenih na natpisima koji se datiraju nakon 47. godine iz okoline Bigeste može objasniti na više različitih načina.⁴⁶ Takav je pristup metodološki u potpunosti opravdan jer u savremenoj nauci više nije dovoljno samo rekonstruisati i pročitati tekst uklesan na spomeniku već se mora pratiti kontekst pronalaska te uočiti određene antropološke, etnografske, umjetničke i psihološke značajke koje mogu u velikoj mjeri doprinijeti drugačijem definisanju izvora. Zanimljivo je da autorica visoke stipendije (rok službe) peterice veterana iz okoline Ljubuškog prepoznaje kao dokaz da su oni učestvovali u gušenju Batonovog ustanka 6–9. godine i da su zadržani u službi izvjesno vrijeme poslije toga kako bi se osigurala i učvrstila vlast u Iliriku.⁴⁷ Time ona odbacuje teze tradicionalista koji naseljavanje veterana s velikim brojem godina u službi datiraju u period Augustove vladavine (27–14). Za Snežanu Ferjančić, izuzev Bigeste, na

⁴⁴ Monografija, kako sama autorica navodi u predgovoru, predstavlja djelimično izmijenjeni tekst njene magistarske teze *Naseljavanje veterana u balkanskim provincijama u doba Ranog carstva*. Rad je mentoriran i odbranjen 1998. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu pod nadzorom najznačajnijih srbijanskih historičara starog vijeka iz prošlog stoljeća (akademik prof. dr. Slobodan Dušanić, akademik prof. dr. Fanula Papazoglu i prof. dr. Miroslava Mirković). U svakom poglavlju ove sinteze Ferjančić prvo radi analizu izvora i literature i pri tome se koristi historijskom kritikom i komparacijom, a potom donosi i vlastiti zaključak koji je zasnovan na njenom istraživanju čime se daje novo viđenje teme naseljavanja veterana.

⁴⁵ Ferjančić, 2002: 107–114.

⁴⁶ *Ibid.*: 113.

⁴⁷ *Ibid.*: 110.

prostoru savremene Bosne i Hercegovine nema dokaza o planskom naseljavanju veterana (carskom dedukcijom). Prema njenom mišljenju to su domaći ljudi koji su se vratili u zavičaj. Do tog zaključka Ferjančić dolazi na osnovu analize objavljenog korpusa epigrafskih spomenika.⁴⁸ Ono što svakako treba istaknuti u vezi s monografijom *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek n. e.* jeste činjenica da, iako je ta knjiga publicirana početkom dvijehiljaditih, kada na naše prostore tek počinju dolaziti tekovine anglosaksonskih i skandinavskih historiografskih škola, kritički odnos prema tzv. autoritetima u tekstu se jasno vidi, što doprinosi kvaliteti analize i sinteze.

Nažalost, višedecenijski izostanak sistematskih arheoloških istraživanja rezultirao je time da su radovi koje se bave vojnom tematikom uglavnom zasnovani na ranijim istraživanjima Ive Bojanovskog bez nekih novih zaključaka. Izuzetak donekle predstavljaju rezultati istraživanja koji se zasnivaju na analizi epigrafske građe.

Pregled i analiza etnografskih, ekonomskih i kulturoloških tema u historiografiji starog vijeka i antičkoj arheologiji Zapadnog Balkana

Zbog administrativne i ekonomske povezanosti istočne Bosne sa Zlatiborskim okrugom i sjevernom Crnom Gorom u rimsko doba, ta je mikroregija dosta zastupljena u radovima i istraživačkim projektima srbijanskih naučnika. U posljednjim decenijama to se očituje najviše kroz radove Radmile Zotović, Svetlane Lome i Gligora Samardžića.⁴⁹ U svojoj monografiji *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia* objavljenoj 2002. godine Radmila Zotović između ostalog značajnu pažnju posvećuje problemu kulturnohistorijskog razvoja istočne Bosne u periodu principata i djelimično kasne antike. Ova srbijanska naučnica ne odbacuje mogućnost da su Dindari, čija se teritorija veže za srednje Podrinje, bili Kelti, kako to djelimično sugerišu epigrafski materijal. Ipak Zotović s pravom ovo pitanje ostavlja otvorenim jer smatra da se ne smije izgubiti iz vida interakcija keltskog

⁴⁸ *Ibid.*: 180, 279-282.

⁴⁹ Samardžić se može smatrati i dijelom bosanskohercegovačke historiografije zbog svog porijekla i rada na Univerzitetu u Istočnom Sarajevu. Međutim, njegovo stalno radno mjesto vezano je za Srbiju, kao i istraživački projekti koje radi pod pokroviteljstvom Ministarstva prosvete Republike Srbije. Gotovo je identičan slučaj i s naučnicima iz Hrvatske Antom Škegrom i Darkom Perišom pa će i oni u ovom radu biti tretirani kao dio hrvatske, a ne bosanskohercegovačke historiografije. Napomena: Pod pojmom bosanskohercegovačka historiografija u ovom radu podrazumijevaju se autori koji su porijeklom iz BiH te djeluju i rade na prostoru savremene BiH.

i ilirskog stanovništva koju je teško pratiti na osnovu sačuvane onomastike.⁵⁰ Rezervisan odnos prema problemu identiteta Dindara u potpunosti je opravdan i u skladu s tendencijama u modernoj epigrafiji, arheologiji i historiografiji jer istraživanja zasnovana isključivo na onomastici mogu odvesti istraživača u potpuno pogrešnom smjeru budući da se zanemaruju bračne i porodične veze, ekonomski odnosi i drugi segmenti interakcije između pripadnika određenih zajednica.

S druge strane Zotović problemu romanizacije istočne Bosne pristupa na tradicionalan način svojstven historiografiji jugoslavenskog razdoblja koja je taj pojam posmatrala kroz teoretske i metodološke postavke Theodora Mommsena i Francisa Haverfielda.⁵¹ Takav odnos jasno se vidi i u njenom članku iz 2004. godine *Romanisation of the Population of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia* u kojem proces romanizacije prati na osnovu carskih gentilija zanemarujući aspekt elitizma i rimskog imperijalističkog diskursa.⁵² Naime, o procesu romanizacije danas se sve manje govori u smislu nekog ustaljenog rimskog, imperijalnog šablona, a sve više se taj proces posmatra kao dijalog različitih identiteta unutar Rimskog carstva.

S druge strane istraživanja Svetlane Lome prvenstveno su usmjerena na analizu i objavu epigrafske građe. Kada je riječ o bosanskohercegovačkom području, akcenat je u njenim istraživanjima na epigrafskom nasljeđu *Municipium Malvesiatium* (sjedište Skelani kod Bratunca) čija je teritorija po svemu sudeći bila u dvije balkanske države – Bosni i Hercegovini i Srbiji. U skladu s tim 2009. godine objavila je rad *Municipium Malve(n)siatium u svetlu epigrafskih spomenika* u Zborniku radova *Municipium Malvesiatium*. Iako je bez sumnje to stručni tekst, ipak se ne može oteti dojmu da je napisan za širu čitateljsku publiku jer se navode neke za naučnu zajednicu općepoznate činjenice koje su u prošlom stoljeću objavljivali Patsch, Pašalić, Papazoglu, Bojanovski, Imamović i dr.⁵³ Nasuprot tome, Svetlani Lomi se ipak mora priznati da je dala veliki doprinos prosopografskoj analizi lokalnih elita iz *Municipium Malvesiatium*. Utvrdila je kako je jedna pripadnica dekurionskog staleža iz *Municipium Malvesiatium* bila udata za rimskog senatora. Loma je uspjela na temelju svojih istraživanja identificirati spomenutog senatora. U pitanju je Klaudije Gal, bliski saradnik cara Septimija Severa (193–211),

⁵⁰ Zotović, 2002: 4-7, 17.

⁵¹ *Ibid.*: 4-48.

⁵² *Ibid.*, 2003: 19-38.

⁵³ Loma, 2009: 101-114.

koji je sahranjen u porodičnoj grobnici u današnjim Skelanima.⁵⁴ Porodični mauzolej ovog senatora, kao i epigrafski spomenik na kome se spominju on i njegova supruga Flavija Priska, trenutno se istražuju u okviru aktivnosti “*Muzeja Malvesiatium Skelani Srebrenica*”. Pored toga treba istaći da ona aktivno učestvuje u projektu Balkanološkog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti koji ima za cilj digitaliziranje epigrafskih spomenika Srbije. Unutar tog projekta bit će digitalizirani i spomenici koji su nađeni na teritoriju koji se povezuje s *Municipium Malvesiatium* (sjedište Skelani kod Bratunca).⁵⁵ Zajedno s Draganom Nikolić [Grbić] 2018. godine Loma je u njemačkom naučnom časopisu *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* objavila značajan rad utemeljen na otkriću novih epigrafskih spomenika pod naslovom *New and revised inscriptions from Dalmatia. Municipium Malvesiatium and municipium Splonistarum*.⁵⁶ Nedvosmisleno radovi Svetlane Lome sugerišu da ona u svom naučnom pristupu ne dovodi u sumnju rezultate istraživanja bosanskohercegovačke antičke historiografije i arheologije koja *Municipium Malvesiatium* locira na prostor Skelana. Nasuprot tome, s bosanskohercegovačkim se naučnicima razilazi oko lociranja grada Splonuma koji spominje Dion Kasije prilikom opisa Velikog ilirskog ustanka.⁵⁷ Ona *Splonum* locira u Pljevlja u Crnoj Gori.⁵⁸ S druge strane bosanskohercegovački naučnici i značajan dio regionalnih naučnika *Splonum* lociraju u dolinu Unca ili Sane.⁵⁹ Bez obzira na kvalitet argumentacije i analize izvora koje u kontekstu ove teze o lociranju *Splonuma* u Crnu Goru donosi ova srbijanska naučnica, tekst izvora jasno upućuje na to da se grad *Splonum* nalazi blizu japodske teritorije, što svakako isključuje lociranje u Crnu Goru.

Istog stajališta u vezi sa *Splonumom* kao Loma jeste i Miroslava Mirković koja o ovom problemu polemiše u svojoj monografiji *Municipium S() : A Roman Town in the Central Balkans, Komini near Pljevlja, Montenegro* objavljenoj 2012. godine u okviru BAR International Series (British Archaeological Reports Oxford). Iste godine izašlo je i srbijansko izdanje te knjige – *Municipium*

⁵⁴ Rezultate svojih istraživanja Loma je objavila 2010. u monografiji naslovljenoj *Klaudije Gal i Severovi novi senatori: istraživanja iz epigrafike, prosopografije i rimske političke istorije devedesetih godina II veka*, gdje je između ostalog istražila *cursus honorum* ovog rimskog senatora koji je sahranjen u Istočnoj Bosni.

⁵⁵ <http://dais.sanu.ac.rs/123456789/4511> (11. 10. 2019); <http://www.digitalepigraphyserbia.rs/dogadaji.html> (11. 10. 2019).

⁵⁶ Loma i Nikolić Grbić, 2018a: 278-288.

⁵⁷ Dion, LVI, 11, 2.

⁵⁸ Ovim naučnim problemom Loma se bavila u više svojih radova od kojih treba istaknuti članak *Problem identifikacije, uređenja i stanovništva municipija S* (2002).

⁵⁹ Pašalić, 1960: 12-13; Bojanovski, 1974: 218; 1974: 218; 1975: 268-270; 1988: 255; Zaninović, 1995: 113; Kos i Šašel Kos, 1995: 295-296; Domić Kunić, 2003: 279, fn. 661; Mesihović, 2018: 505.

S – rimski grad na centralnom Balkanu u Kominima kod Pljevalja. Iako je riječ o zaista solidnoj sintezi utemeljenoj na širokom eruditskom znanju čuvene beogradske profesorice, neminovno je da knjiga u metodološkom smislu ne donosi ništa novo, što rezultira sintezom bez novih spoznaja koje bi predstavljale doprinos u izučavanju gornjeg Podrinja o kojem između ostalog piše Miroslava Mirković.⁶⁰ Sve činjenice koje se mogu dovesti u vezu s bosanskohercegovačkim prostorom u ovoj knjizi su interpretirane kroz metodološke postavke nekadašnje jugoslavenske historiografije koja se temeljila na postulatima sličnog ili identičnog kulturnohistorijskog razvoja indigenih zajednica u prostoru koji se u literaturi i rimskom diskursu definiše kao Ilirik.

Srbijanska historiografija 21. stoljeća iznjedrila je i jednu sintezu koja se usko bavi bosanskohercegovačkim teritorijem u periodu rimske vlasti. To je knjiga *Istočna Hercegovina u rimsko doba* srbijanskog univerzitetskog profesora Gligora Samardžića, koja je objavljena 2015. u okviru projektnih aktivnosti Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Sadržaj knjige se temelji na sintezi dosadašnjih istraživanja, bez kritičkog osvrtu i metodološke analize.⁶¹ U skladu s dosadašnjim naučnim afinitetima Samardžić je najveću pažnju posvetio rimskim komunikacijama u istočnoj Hercegovini. Ono što treba istaknuti jeste da pisanje o komunikacijama spomenuti historičar nije sveo na suhoparno opisivanje dionica rimske ceste, već na zanimljiv način prezentira podatke o kulturnohistorijskom razvoju prostora koji prati cestu o kojoj piše.⁶² Također pitanjima vezanim za rimske komunikacije, ekonomiju, duhovnu kulturu u Hercegovini Samardžić se bavio kroz više svojih radova publiciranih u regiji.⁶³ Za razliku od većine srbijanskih historičara, Samardžić prati rad i savremenih bosanskohercegovačkih naučnika pa stoga u svoje radove inkorporira i rezultate njihovih istraživanja i time dobija potpuniju sliku o tematici koju istražuje.

U posljednjih dvadeset godina u našoj je regiji objavljeno više tekstova koji svoj tematski okvir temelje na istraživanju indigenih zajednica čija

⁶⁰ Mirković, 2012b: 26-27, 47, 54, 56-61.

⁶¹ Kao i u slučaju Zaninovićeve monografije *Ilirski ratovi*, u knjizi su navedena poglavlja koja sadržajno ne odgovaraju njenom naslovu. U pitanju su uvodna poglavlja *Geografski položaj, tlo i klima* i *Istočna Hercegovina od najranijeg doba do mlađeg gvozdenog doba* (Samardžić, 2015: 31-102). Iako se ta poglavlja mogu u širem smislu dovesti u određenu vezu s temom, ona izlaze iz diskursa historije starog vijeka i u domenu su drugih nauka.

⁶² Samardžić, 2015: 171-274.

⁶³ U tom smislu može se izdvojiti nekoliko njegovih članaka: *Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije* (2018), *On the Roman Villas on the South of Province of Dalmatia: Several examples from the area of East Hercegovina* (2016); u saradnji sa Snežanom Ferjančić u *Arheološkom vestniku* iz Ljubljane 2017. Samardžić je objavio rekonstrukciju teksta do tada neobjavljenih votnih spomenika iz Rogatice (Ferjančić i Samardžić, 2017).

se pretpostavljena teritorija veže za prostor Bosne i Hercegovine. Nasuprot Džini koji ovom problemu pristupa s teoretsko-metodološkog aspekta, ostali regionalni naučnici koji su se bavili tim problemom u kontekstu bosansko-hercegovačkog područja o ovim problemima pišu kroz deskriptivni prepis podataka iz izvorne građe uz komparaciju s antičkim epigrafskim natpisima i arheološkim materijalom. Tako hrvatski historičar starog vijeka i arheolog Boris Olujić u monografiji *Povijest Japoda* u kontekstu eventualnog keltskog porijekla Japoda stoji na postulatima historiografije 19. i 20. stoljeća ne nudeći nikakvu novu argumentaciju u analizi Strabonovog povezivanja Japoda s Keltima.⁶⁴ Pored toga Olujić ne pridaje pažnju interakciji japodskih elita s Rimom, niti ulazi u dublju analizu pojave naziva manjih japodskih skupina u Apijanovom tekstu.⁶⁵ Premda je bez sumnje to do sada najcjelovitija sinteza objavljena o Japodima, ne može se oteti dojmu da je autor premalo pažnje posvetio Japodima iz doline Une akcentirajući prostor Like. Za bosanskohercegovačku historiografiju važno je to što je u knjizi *Povijest Japoda* posljednje poglavlje urađeno u vidu hrestomatije antičkih izvora koji donose fragmentarne, ali i suštinske podatke o Japodima u prijevodu Brune Kuntić-Makvić koja je jedna od najboljih poznavateljica antičkih izvora na našim prostorima. To je posebno važno danas kada se od historičara staroga vijeka i arheologa ne traži poznavanje klasičnih jezika u onoj mjeri u kojoj se to podrazumijevalo u ranijim epohama.

Najcjelovitiju sintezu o indigenim zajednicama na prostoru Zapadnog Balkana predstavlja monografija Dragane Grbić (Nikolić) iz 2014. godine pod naslovom *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*. Knjiga je štampana u okviru izdavačke djelatnosti Balkanološkog instituta SANU. Nejasno je zašto autorica u uvodnom dijelu, kada objašnjava o kom prostoru piše, izostavlja Bosnu i Hercegovinu, pri tome navodeći sve savremene države čija se teritorija definiše kao dio rimskog Ilirika.⁶⁶ Može se pretpostaviti da je riječ o nenamjernom propustu jer se u većem dijelu teksta bosansko-hercegovački prostor tretira na ispravan način u skladu sa savremenom

⁶⁴ Olujić, 2007: 177-186.

⁶⁵ *Ibid.*: 71-160.

⁶⁶ “У књизи која је пред нама, покушали смо да, кроз историјско-епиграфски приступ, дамо преглед података о племенским заједницама (*civitates peregrinae*) у доба Принципата (од I до III века) на тлу римске провинције Илирик, односно Далмације и Паноније након његове поделе по окончању Далматско-панонског устанка 9. године. То је широко подручје између Јадрана и Дунава које је обухватало део данашње Аустрије, Мађарску, део Словеније, Хрватску, Црну Гору, делове западне Србије и северозападни део Албаније” (Grbić, 2014: 11).

geopolitičkom terminologijom. Zanimljivo je da je i na naslovnici knjige jedan epigrafski spomenik koji je pronađen i čuva se u Bosni i Hercegovini. Riječ je o nadgrobnom cipusu dezidijatske porodice Baton koji je pronađen u Župči kod Breze, a danas se nalazi u lapidariju Franjevačke gimnazije u Visokom.⁶⁷ Ova srbijanska naučnica napisala je djelo koje se prvenstveno zasniva na analizi treće knjige unutar djela *Historia Naturalis* rimskog enciklopediste Plinija Starijeg. Kvantitativno se gotovo trećina monografije Dragane Grbić odnosi na *peregrinske civitas* čija se teritorija locira na tlo Bosne i Hercegovine. Pored detaljne analize Plinija Starijeg, Grbić je za svaku zajednicu poput Dezidijata, Delmata, Japoda, Mezeja, Naresa dala detaljan pregled izvorne građe i tekst epigrafskih spomenika na kojima se te zajednice spominju.⁶⁸ Time je urađen vrijedan pregled koji može poslužiti kao odlična smjernica istraživačima u prvim fazama istraživanja teritorija, brojnosti, zastupljenosti u izvornoj građi, epigrafskog materijala i drugih problema koji se odnose na peregrinske civitas čija se pretpostavljena teritorija veže za prostor Bosne i Hercegovine. U teoretskom dijelu knjige Grbić polemše o pojmu peregrinska *civitas* te pokušava sagledati problematiku njihovog teritorija i unutrašnje organizacije komparirajući rezultate istraživanja s prostora rimskog Ilirika s drugim rimskim provincijama.⁶⁹ Njene metodološke postavke djelimično se razlikuju od jugoslavenske historiografije 20. stoljeća jer ona prepoznaje rimsku inkluziju u procesu formiranja peregrinskih civitas. Međutim, u knjizi nedovoljno pažnje posvećuje interakciji Rima i indigenih zajednica i nerijetko izjednačava zajednice iz kasnoželjeznog doba (koje izvori poimenično poznaju) s određenim peregrinskim zajednicama. Grbić krajnje pojednostavljuje proces formiranja peregrinskih civitas na prostoru naše regije posmatrajući to kao proces “pretvaranja slobodnih plemena u peregrinske zajednice”.⁷⁰ Ovakav pristup nije u potpunosti u skladu s metodologijom moderne historiografije koja proces formiranja peregrinskih *civitas* posmatra kroz prizmu identiteta, interakcije i odbacivanja konstrukcije. Uprkos tome, knjiga *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)* predstavlja značajan doprinos izučavanju antičke prošlosti Bosne i Hercegovine iz razloga

⁶⁷ *Batoni Liccai f(ilio) / Teuta Vietis / Sceno(!) Batonis f(ilius) / maxime natus 5/ [S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(ilio) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius) 10/ [mi]nime natus ex eis si[bi et] / [s]uis de sua pecunia fieri iu[ssit] (ILJug III, 1591)*

⁶⁸ Grbić, 2014: 72-78, 89-104, 113, 115-123, 126-130, 134-137, 139-166, 194-203, 271.

⁶⁹ *Ibid.*: 293-312.

⁷⁰ *Ibid.*: 293.

što između ostalog donosi cjelovitu sliku o kulturnohistorijskom razvoju prostora naše države u prvom stoljeću nove ere.

Čitajući radove većine spomenutih srbijanskih naučnika koji se bave rimskom provincijalnom historijom jasno se uočava jedan nedostatak. Naime, krupna zamjerka srbijanskoj antičkoj historiografiji je ta što za razliku od slovenske i hrvatske ne prati savremena istraživanja autora s prostora Bosne i Hercegovine. To svakako utječe na kvalitet naučne spoznaje. Naime, autori poput Zdravka Marića, Veljka Paškvalina, Envera Imamovića, Adnana Busuladžića i Salmedina Mesihovića su u posljednje dvije decenije kroz svoja istraživanja objavili značajan broj radova koji su utemeljeni na novim arheološkim i metodološkim otkrićima, odnosno analizi izvora.⁷¹ Nažalost, veći dio srbijanske historiografije koja se bavi antičkim periodom u svojim se radovima referira samo na rezultate istraživanja iz 19. i 20. stoljeća. Vanjska i unutrašnja kritika antičkih vrela koja sadrže podatke o prostoru današnje BiH u antičko doba u savremenoj srbijanskoj historiografiji nije tematski zastupljena iz razloga što se najveći dio prostora savremene Srbije ipak nalazio u sastavu provincije Gornja Mezija u čiji sastav nije ulazio niti jedan dio naše savremene države.

Bosanskohercegovački prostor u radovima stručnjaka za kasnu antiku

U savremenoj nauci postoji tendencija da se kasnoantički period u hronološkom i metodološkom smislu tretira kao zasebno historijsko razdoblje.⁷² Na svjetskim univerzitetima ovaj se period sve više izučava odvojeno od antičkog razdoblja na posebnim katedrama za kasnu antiku i rani srednji vijek ili Bizant.⁷³ S druge strane na Univerzitetima u regiji ovaj se period institucionalno ne prepoznaje kao zasebno razdoblje i izučava se, zavisno od afiniteta naučnika, na katedrama za antiku, odnosno srednji vijek. Regionalni naučnici koji se bave ovim periodom unutar antičke historije najviše se bave pitanjima

⁷¹ U tom kontekstu posebno treba izdvojiti radove Salmedina Mesihovića koji u fokusu istraživanja ima kulturnohistorijski razvoj peregrinskih *civitates*. Također je Adnan Busuladžić objavio i analizirao respektabilan broj arheoloških artefakata koji omogućavaju da se stekne šira slika o problematici antičkog naslijeđa unutrašnjosti Dalmacije i južne Panonije.

⁷² Zahvaljujem dr. sc. Edinu Veletovcu za nesebičnu, stručnu pomoć koju mi je pružio prilikom pisanja ovog osvrta na kasnoantički period.

⁷³ <https://www.sheffield.ac.uk/medievalskills/resources/history/early> (22. 11. 2019); <https://www.aup.nl/en/series/social-worlds-of-late-antiquity-and-the-early-middle-ages> (22. 11. 2019); <https://www.history.ox.ac.uk/medieval-history> (22. 11. 2019); <https://medievalstudies.ceu.edu/phd-late-antique-medieval-and-early-modern-studies> (22. 11. 2019); <https://www.ed.ac.uk/studying/postgraduate/degrees/index.php?r=site/view&edition=2020&id=794> (22. 11. 2019)

crkvene organizacije na tlu BiH. Ekonomske, kulturološke i vojno-političke teme iz ovog perioda su na marginama istraživačkog težišta. Svakako treba napomenuti da se u radovima koji se odnose na period kasne antike uočava prisustvo određenih, savremenih političkih ideologija, karakterističnih za devedesete godine prošlog stoljeća.

Kršćanstvom i crkvenom organizacijom u kasnoj antici na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u XXI stoljeću se bez sumnje najviše bavio Ante Škegro, koji je svojim radom pružio možda i najveći doprinos njihovom boljem poznavanju. Tokom proteklih petnaestak godina Škegro je u nizu svojih članaka obradio svaku kasnoantičku biskupiju na prostoru Bosne i Hercegovine koja se spominje na salonitanskim saborima 530. i 533. godine.⁷⁴ U njegovim naučnim tekstovima uočava se u najvećem broju isti metodološki koncept u strukturiranju rada. Naime, u svojim radovima iz kasnoantičkog perioda Škegro najprije predstavi historijat istraživanja i relevantne izvore, zatim naselja koja pripadaju biskupiji o kojoj piše i njihovu ubikaciju, na osnovu čega joj i pokušava odrediti teritorij. Posebno se ističu njegovi radovi o Delminijskoj biskupiji. Spomenuti naučnik je objavio više članaka i studija u kojima jasno negira postojanje biskupskog središta na Duvanjskom polju. Baveći se tim naučnim problemom Škegro se kritički odnosi prema onom dijelu hrvatske crvene historiografije koji prihvata i promovise tezu o postojanju Delminijske biskupije optužujući ih da traže “kontinuitet između tobožnje Delminijumske biskupije i Mostarsko-duvanjske biskupije”.⁷⁵ Pored problema Delminijske biskupije, Škegro je kroz svoj naučni opus problematizirao i teme koje se odnose na Bestoensku, Barcensku (Balajensku) i Sarsentersku biskupiju.⁷⁶ U vezi s istraživanjem kasnoantičkih biskupija koje se povezuju s prostorom savremene Bosne i Hercegovine ostvario je izuzetno plodnu saradnju s historičarem crkvene povijesti don Ivicom Puljićem.⁷⁷

⁷⁴ U posljednje dvije decenije unutar Škegrinog naučnog opusa koji se odnosi na problem crkvene organizacije u BiH izdvajaju se sljedeći radovi: *Je li rimski Delminij bio biskupsko sjedište* (2000a); *Duvanjski prostori u antici* (2000b); *Patrimony of St. Peter in Dalmatia* (2001); *Papal possessions in the eastern Adriatic* (2004a); *The Bestoen bishopric in the light of prior research. Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja* (2005); *Ecclesia Sarsenterensis – Stanje i problemi istraživanja* (2006a); *Tobožnja Delminijska biskupija* (2007a); *The Diocese of Baloie (Ecclesia Baloiensis)* (2007b); *Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja* (2008a); *Kontroverzni biskup Malho i tzv. Delminijska biskupija* (2008b); *Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza* (2009); *Barcenska Biskupija – Barcensis Ecclesia* (2011a); *Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora* (2011b).

⁷⁵ Škegro, 2000a: 9-85; 2000b: 106-112; 2001: 13-17; 2004a: 433-435; 2007a: 283-302; 2000b: 519-527.

⁷⁶ Škegro, 2005; 2006a, 369-389; 2007a: 357-356; 2008a: 111-141; 2011a: 449-456.

⁷⁷ Škegro i Puljić su 2006. godine objavili dva rada o Sarsenterskoj biskupiji, jedan u Hrvatskoj, a drugi u Sloveniji. U pitanju je istovjetan tekst publiciran na različitim jezicima. U Hrvatskoj je članak objav-

Zajednička tema koju su istraživali Puljić i Škegro jeste problem lociranja sjedišta Sarsenterske biskupije. Kroz svoja istraživanja odbacuju ranije teze bosanskohercegovačkih i hrvatskih arheologa i historičara o lociranju spomenute biskupije u okolinu Mostara (Cim ili Žitomisliće) i lociraju je u Stolac.⁷⁸ S druge strane, takvo lociranje iziskuje pomjerenje *municipium Dellontinum* iz Stoca u Trebimlju. Međutim, analiza literarnih vrela, sistematska arheološka i epigrafička istraživanja potvrđuju ipak da se kasnoantički *municipium Dellontinum* treba izjednačiti s principatskim *municipium Diluntum*, čije je središte bilo u Stocu.⁷⁹ To znači da je pitanje Sarsenterske biskupije, uprkos naporima ove dvojice naučnika, još uvijek otvoreno. Svakako njihova istraživanja mogu poslužiti kao polazna tačka za neka nova promišljanja koja će možda dovesti i do konačnog rješenja ovog krupnog i važnog naučnog problema.

U saradnji s Radoslavom Dodigom Škegro je priredio i prvi prijevod Akata salonitanskih sabora 530. i 533. godine na hrvatski jezik.⁸⁰ Budući da je to izvor koji je od izuzetne važnosti za izučavanje crkvenih prilika u unutrašnjosti Dalmacije u kasnoantičkom periodu, bez imalo ustezanja može se reći da je ovo jedan od najvažnijih publikovanih prijevoda izvorne građe u posljednjih dvadeset godina. Ovim su prijevodom Škegro i Dodig u velikoj mjeri olakšali izučavanje ranog kršćanstva i biskupija na tlu savremene Bosne i Hercegovine. Na kraju, uza sve navedeno vrijedi napomenuti da pojedini Škegrini radovi sadrže poprilično kontroverzne i argumentima nedovoljno potkrijepljene zaključke, pa im treba pristupiti s oprezom.

U posljednjih deset godina Darko Periša se kao i Anto Škegro također bavio istraživanjem postojanja Delminijske biskupije, što je između ostalog rezultiralo sukobom između te dvojice istraživača.⁸¹ Nažalost, prepiska koja se odvijala u naučnim časopisima nije rezultirala argumentacijom utemeljenom

ljen u *Povijesnim priložima* pod naslovom *Sarsenterska biskupija*, a u Sloveniji u naučnom časopisu *Arheološki vestnik* pod naslovom *The Diocese of Sarsenterensis*.

⁷⁸ Puljić i Škegro, 2006a: 12-24, 28-31; 2006b: 222-227, 230-233.

⁷⁹ Više o *Diluntumu* kroz prizmu arheologije i epigrafije (Sergejevski, 1962: 111-113; Bojanovski, 1973: 138; 1977: 86; 1983: 14; 1988: 88-102, 337; Atancković-Salčić, 1979: 8-10; Kos i Šasel Kos, 1995: 291; Busuladžić, 2011: 105; Veletovac, 2017a: 133-150).

⁸⁰ Prijevod je objavljen 2008. godine u *Povijesnim priložima* Hrvatskog instituta za povijest kao izvorni znanstveni rad naslovljen *Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni* (Dodig i Škegro 2008).

⁸¹ Za Darka Perišu nema dileme da je u drugoj polovini šestog stoljeća nastala starokršćanska Delminijska biskupija koja ime nosi po etničkom sjedištu Delmata, odnosno kasnijem rimskom municipiju koji se locira u Duvno (danas Tomislavgrad). Tu tezu dokazuje kroz članke u kojima istovremeno otvoreno kritikuje teze Ante Škegre u vezi s tim problemom. Riječ je o dva naučna rada: *Rimski Delminij kao sjedište starokršćanske biskupije* (2009) i *Ponovno o Delminijskoj biskupiji ili repetitio est mater studiorum* (2014).

na naučnoj metodologiji. Rezultat tih rasprava jeste vrijeđanje na ličnoj osnovi navedene dvojice respektabilnih hrvatskih naučnika u vezi s temom koja se odnosi na prostor BiH u kasnoantičkom periodu.⁸² Na neki način ovakav je pristup presedan u regionalnoj naučnoj zajednici koja se bavi izučavanjem antičkog perioda.

Metodološki i tematski prostoru BiH u kasnoantičkom periodu pristupa zagrebački profesor Hrvoje Gračanin. U pitanju je predstavnik mlađe generacije historičara. Jedan je od rijetkih naučnika koji se posvetio sistematskom istraživanju kulturnohistorijskog razvoja Zapadnog Balkana u kasnoj antici. Važno je podvući da probleme posmatra iz metodološkog ugla svojstvenog antičkoj, a ne srednjovjekovnoj historiografiji, što je čest slučaj kod stručnjaka koji se bave ovim historijskim razdobljem. U okviru svojih istraživanja Gračanin se nerijetko dotiče i prostora današnje Bosne i Hercegovine.⁸³ Tako on u svojim radovima i studijama obrađuje ovaj prostor u kontekstu seobe narode (Gota, Huna, Slavena i dr.) te kršćanske organizacije u okviru kasnoantičke Panonije (sjeverna Bosna i Hercegovina). U svojim posljednjim radovima se između ostalog bavio i ekonomijom u unutrašnjosti kasnoantičke Dalmacije, odnosno na prostoru Bosne i Hercegovine.⁸⁴ Od hrvatskih naučnika koji se u posljednja dva desetljeća bave prostorom BiH u periodu od 4. do 6. stoljeća vrijedi još istaknuti Mirju Jarak. Ova hrvatska naučnica u svojim istraživanjima obrađuje problematiku u vezi s procesom kristijanizacije

⁸² Škegro u radu *Suspicio, ergo est* (2013) optužuje Perišu da se “njegov [se] rad zasniava na fantazijama, pretpostavkama, nagađanjima ali i imputiranjima”. U neakademsom duhu za Perišu u istom radu navodi kako “Periša sâm nije u stanju nijedno vrelo ni pročitati a kamo li shvatiti odnosno interpretirati...” (Škegro, 2013: 337). U spomenutom radu Škegro “secira” cijeli tekst Perišinog članka *Rimski Delminij kao sjedište starokršćanske biskupije* (2009), kritikujući pasus po pasus njegovog teksta, optužujući Perišu za fabriciranje, odnosno izvrtanje činjenica (Škegro, 2013: 341). U istom duhu, bez jasno prepoznatljive naučne metodologije, Periša je odgovorio na Škegrine optužbe 2014. godine u radu *Ponovno o Delminijskoj biskupiji ili repetitio est mater studiorum*, gdje između ostalog napominje: “U cijelom sam tekstu prisiljen pisati u prvom licu jednine, jer svoju obranu prilagođavam Škegrinim optužbama i osudama, koje stavljam pod navodnike. Za razliku od mene Škegro je o sebi, poput Cezara, pisao u trećem licu jednine” (Periša, 2014: 245, fn. 4).

⁸³ O pitanjima u vezi s problematikom prostora savremene BiH u kasnoantičkom periodu Gračanin je pisao u člancima i monografijama: *Goti i Južna Panonija* (2006); *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)* (2011); *Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji* (2013); *The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia* (2014); *The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems* (2015); *Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' Variarum* (2016).

⁸⁴ Rad je objavljen u bosanskohercegovačkom časopisu *Acta Illyrica* 2018. godine u koautorstvu sa srbijanskim mladim naučnikom Nebojšom Kartalijom pod naslovom *Neka razmatranja o gospodarstvu Zapadnog Ilirika od IV do VI stoljeća*.

lokalnog stanovništva.⁸⁵ Istraživanja Mirje Jarak usmjerena su u pravcu određivanja vremenskog okvira kada se ovaj proces dogodio, kao i koje su bile njegove osnovne značajke.

U srbijanskom naučnom diskursu teme iz bosanskohercegovačkog kasnoantičkog perioda nisu posebno zastupljene. Ipak treba izdvojiti Pericu Špehara koji je također objavio dva istovjetna rada (na srpskom i engleskom jeziku) u kojima obrađuje kasnoantičke utvrde s prostora Bosne i Hercegovine u kojima se bavio njihovom analizom na osnovu teritorije, namjene i sl. Treba naglasiti da je članak na srpskom jeziku pod naslovom *Kasnoantička i ranovizantijska utvrđenja u Bosni i Hercegovini (zaleđe provincije Dalmacija)* objavljen 2008. godine u *Zborniku za istoriju Bosne i Hercegovine* (broj 5) čiji je urednik nekadašnji profesor sarajevskog Filozofskog fakulteta Milorad Ekmečić, a izdavač Srpska akademija nauka i umetnosti.⁸⁶ U vezi sa spomenutom periodičnom publikacijom koja izlazi od 1995. godine i koja ima za cilj “objavljivanje naučnih radova o prošlosti srpskog naroda iz Bosne i Hercegovine” treba istaći činjenicu da teme iz antičke historije nisu u nekoj značajnoj mjeri zastupljene iz razloga što nisu u skladu s idejom samog zbornika koji promovira srpsku, nacionalnu historiju.

Kada je riječ o naučnicima iz Slovenije, jedini koji se u nekom širem kontekstu bavio prostorom Bosne i Hercegovine u kasnoantičkom periodu jeste akademik Rajko Bratož.⁸⁷ Njegovi su radovi posebno važni u kontekstu analize izvorne građe i crkvene organizacije u kasnoantičkom i ranosrednjovjekovnom periodu.

Kratki osvrt na bosanskohercegovačku savremenu antičku historiografiju

Temi koja bi se bavila problematikom bosanskohercegovačke historiografije starog vijeka te antičke arheologije u 21. stoljeću svakako bi trebalo posvetiti poseban rad. Ovdje će biti navedeni najznačajniji radovi

⁸⁵ Za izučavanje procesa kristijanizacije na tlu savremene BiH posebno treba izdvojiti njen rad *Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia* objavljen 2005. godine u zborniku *Illyrica Antiqua. Ob Honorem Duje Rendić-Miočević* (Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6.–8. XI 2003).

⁸⁶ Engleska verzija članka također je objavljena 2008. godine pod naslovom *Late antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the province of Dalmatia)*.

⁸⁷ U posljednje dvije decenije akademik Bratož je objavio dva rada koja u širem smislu dopinose izučavanju kasnoantičke historije Bosne i Hercegovine. To su radovi *Poznoantična Akvileja in njena cerkevna skupnost v luči nove monografije* (2007) i *Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen* (2011).

bosanskohercegovačkih naučnika koji su objavljeni u posljednje dvije decenije. Treba naglasiti da je, iako nije dovoljno institucionalno podržano, istraživanje antičke historije i arheologije u posljednje dvije decenije intenzivirano u odnosu na period 1990–2000. godine. Kod starijih se naučnika metodološki pristup temelji na heuristici, odnosno na interpretaciji spoznaje, bez upotrebe kritičkog aparata. Kao i kod jugoslavenske historiografije, zajednice željeznog doba izjednačavaju se s peregrinskim civitas, ignoriše se koncept konstrukta i koriste pomalo arhaični termini poput plemena ili gradovi (za jedinice municipalne uprave). U naučnike starije generacije koji su objavili značajne publikacije o Bosni i Hercegovini u antičko doba treba ubrojati Zdravka Marića, Veljka Paškvalina i Envera Imamovića.

Pokojni arheolog Zdravko Marić u posljednje se dvije decenije najviše bavio problematikom Daorsa kroz tri svoja rada.⁸⁸ Dugogodišnji voditelj Antičke zbirke Zemaljskog muzeja BiH Veljko Paškvalin je objavio čak 17 članaka u periodu 2000–2007. godine. Pored tema koje se odnose na objavljivanje do tada neobjavljenog arheološkog materijala, Paškvalin je posebnu pažnju u svojim istraživanjima posvećivao sepulkralnim spomenicima i kulturnohistorijskom razvoju Dezidijata.⁸⁹ Poshumno je 2012. godine u okviru izdavačke djelatnosti ANUBIH objavljena Paškvalinova monografija *Antički sepulkralni spomenici sa prostora BiH* koja je zasigurno jedno od najznačajnijih djela epigrafskog karaktera ikada objavljenih u našoj široj regiji. Profesor emeritus Enver Imamović je osnivač Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, a u svom naučnoistraživačkom radu najviše se fokusirao na problematiku rimskog rudarstva na prostoru BiH. U tom kontekstu treba izdvojiti posebno njegov rad *Srebrenica i okolica u rimsko doba* (2002).

Antički arheolozi i historičari mlađe generacije kroz svoje naučnoistraživačke projekte aktuelizirali su probleme koji su u ranijim istraživačkim epohama bili zanemareni i time su otvorili čitav niz naučnih pitanja. Tako je Adnan Busuladžić publikovao značajan broj radova kroz čiji tematski okvir ovaj bosanskohercegovački arheolog potencira izučavanje svakodnevnog

⁸⁸ *Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorsi* (2000); *Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini* (2004); *Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. II dio* (2005); *Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. III dio* (2006).

⁸⁹ U posljednjih dvadeset godina Paškvalin je o kulturnohistorijskom razvoju Dezidijata pisao u radovima: *Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja* (2000), *Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Dezidijata u rimsko doba* (2005), *Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola* (2008).

života u rimsko doba na prostoru Bosne i Hercegovine.⁹⁰ Busuladžić je autor nekoliko monografija u kojima sintetizira te metodološki sagledava različite aspekte privrednog, umjetničkog i urbanog razvitka bosanskohercegovačkog prostora.⁹¹ Objavljivanjem radova na engleskom jeziku Busuladžić je antičku prošlost Bosne i Hercegovine približio naučnoj zajednici izvan jugoistočne Europe. Pored Busuladžića, najveći doprinos izučavanju antičke prošlosti Bosne i Hercegovine dao je Salmedin Mesihović. Riječ je o naučniku koji prvi put u bosanskohercegovačkoj historiografiji antičkom razvoju pristupa s polazišta historijske nauke, a ne arheologije. Svoj metodološki pravac zasniva na unutarnoj i vanjskoj kritici pisanih izvora, a ne materijalnim ostacima. U fokusu njegovog istraživačkog rada su Dezidijati i Veliki ilirski ustanak.⁹² U tom kontekstu posebno se izdvaja Mesihovićev članak iz 2008. godine *Ovidije i Ilirik – Ovidius et Illyricum*. Koristeći se historijskom analizom, kritikom izvora i komparacijom Mesihović je prvi među regionalnim autorima, a po svemu sudeći i svjetskim, uočio da čuveni rimski pjesnik Ovidije u svome pismu Germaniku (*Epistulae ex Ponto*, II, I) spominje Batona Dezidijatskog prilikom opisa proslave Germanikovog trijumfa.⁹³ Ujedno, Mesihović je prvi bosanskohercegovački naučnik koji je objavio monografiju o Velikom

⁹⁰ U vezi s tim mogu se izdvojiti njegovi radovi *Zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela / Collection of antique lamps from Mogorjelo* (2006); *Zbirka fibula iz Mogorjela / The fibulae collection from Mogorjelo* (2008a); *Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine / Roman medical, veterinary and pharmaceutical instruments, cosmetics and women's accessories in the collection of the National Museum of B&H* (2015); *Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine / Objects and images of an erotic nature in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina* (2016); *Antički tragovi putovanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / Ancient traces of traveling in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina* (2018a); *Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini) / The earliest remains of literacy in the Roman province of Dalmatia (based on the styli found and kept in Bosnia and Herzegovina)* (2018b).

⁹¹ U periodu od 2008. do 2018. Busuladžić je objavio monografije *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini / Antique lamps in the collections in Bosnia and Herzegovina* (2007); *Umjetnosti antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina* (2008b); *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman villas in Bosnia and Herzegovina* (2011); *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron Tools and Implements of the Roman Period in Bosnia and Herzegovina* (2014) i *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini / Evidence of the theatre, music, gladiator combats and games from ancient Greece and Rome in archaeology collections in Bosnia and Herzegovina* (2017).

⁹² O ovim temama Mesihović je pisao u sljedećim člancima: *Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne* (2009a); *Sypplementvm rebellio Illyrici I – Germanikova Po-unjska ofanziva* (2009b); *Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina* (2011b); *Baton Dezitijatski: dezitijatska politija i vizija ustanka* (2018).

⁹³ Mesihović, 2008: 93.

ilirskom ustanku.⁹⁴ Međutim, u istraživačkom opusu ovog naučnika primjećuje se gubitak interesa za proučavanje regionalne i lokalne historije te fokus u njegovom radu postaje opća rimska historija. Važno je podvući da je jedini naučnik unutar cjelokupne bosanskohercegovačke antičke historiografije koji istražuje rimsku, opću historiju.

U vezi s naučnom teorijom i metodologijom istraživanja unutar bosanskohercegovačke naučne zajednice koja se bavi izučavanjem najstarije historije i arheologije posebno treba izdvojiti radove Adnana Kaljanca. Iako je po svojoj vokaciji arheolog specijalista za prahistorijsku arheologiju, Kaljanac u svojim radovima otvara metodološka pitanja u vezi s problemom izjednačavanja zajednica kasnoželjeznog doba s peregrinskim *civitates* iz perioda rimskog principata. Zaključci ovog naučnika koji se odnose na etnogenezu uslovno rečeno ilirskih i panonskih zajednica u potpunosti se razlikuju od teoretskih postavki većine bosanskohercegovačkih naučnika. Kaljanac ističe da “iako je nemoguće utvrditi jednu univerzalnu formulu na temelju koje bi se formirao metodološki aparat pomoću čije primjene bi istraživači mogli jednostavno otkriti sve identifikacijske mehanizme i etničke pripadnosti u dalekoj prošlosti, ipak je moguće kreirati primarnu opću definiciju pomoću koje bi se uspostavili parametri pojmova povezanih s identitetom etničkih zajednica”.⁹⁵ U članku *Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prahistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja* ovaj bosanskohercegovački naučnik etničku zajednicu prepoznaje “kao slojevitu, piramidalnu strukturu od pojedinca koji se identificira sa širom grupom ljudi, a koja se samoidenticira kao drugačija u interakciji s drugom grupom koja se prepoznaje na sličan način”.⁹⁶ Ovakav metodološki pristup omogućava drugačije sagledavanje pisanih izvora koji nerijetko sadrže podatke koje je teško potkrijepiti arheološkim nalazima. Iako ne odbacuje u potpunosti mogućnost postojanja eponimne zajednice *Ilira*, Kaljanac revidira razumijevanje tog pojma i kritički se odnosi prema tzv. sarajevskoj školi ilirologije. Komparativno se koristeći arheološkim nalazima, literarnim vrelima te antropološkim pristupom, Kaljanac u više svojih radova ukazuje na manjkavosti razumijevanja termina Ilir. Stiče se dojam da, kao i Danijel Džino, taj naziv za predrimsko stanovništvo Zapadnog Balkana tretira kao arhaični ostatak jugoslavenske historiografije i arheologije. U radu klasične, tradicionalne arheologije i antičke historiografije Kaljanac

⁹⁴ U knjizi *Rimski vuk i ilirska zmija* (2011a) Mesihović je dao cjelovitu sliku ustanka, dok u dopunjenom izdanju spomenute knjige koju je naslovio *Bitka za Ilirik* (2018) Batonov ustanak sagledava kroz prizmu općih prilika u rimskoj državi.

⁹⁵ Kaljanac, 2013: 56.

⁹⁶ *Ibid.*: 57.

prepoznaje subjektivizam zasnovan na dnevno-političkim poimanjima prošlosti.⁹⁷ Na kraju se može zaključiti da Kaljanac kroz svoje teoretske rasprave podstiče upotrebu kritičkog aparata u razumijevanju problematike kulturno-historijskog razvoja autohtonog stanovništva kroz prizmu samoidentifikacije i rimske konstrukcije.

Ono što posebno treba istaknuti jeste to da su na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu u okviru doktorskog studija na Odsjeku za historiju prvi put u historiji spomenutog Univerziteta odbranjene dvije doktorske disertacije iz antičke historije.⁹⁸ Pored Sarajeva, i na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Tuzli postoji specijalistički doktorski studij iz antičke historije.⁹⁹ Mladi doktori nauka iz ove oblasti unutar svojih istraživačkih projekata akcentiraju do sada manje istražene teme poput prisustva robova na tlu BiH ili religijsko-ekonomska pitanja kasnoantičkog perioda.¹⁰⁰ U Sarajevu su 2014. i 2017. godine organizirane dvije međunarodne konferencije koje su

⁹⁷ U monografiji *Historija arheologije: u potrazi za prošlošću* (2014) ovaj se bosanskohercegovački arheolog u dva opširna poglavlja osvrće na problem etnogeneze Ilira u diskursu jugoslavenske i postjugoslavenske, odnosno bosanskohercegovačke arheologije i historije. Riječ je o poglavljima *Čija je prošlost?* (167-236) i *Ilirski san* (237-260). U prvom od dva navedena poglavlja navedeno je kako je “promjena na političkoj pozornici nakon II svjetskog rata uvjetovala drastične zaokrete u znanstvenom diskursu, posebno u slučaju arheoloških znanosti koje su trebale poslužiti kao temelj novog društva. Krajem prve polovine XX stoljeća komunistička partija Jugoslavije promovisala je ideju bratstva i jedinstva, te je u ove svrhe istraživanje Ilira i njihovih etnogenetskih procesa posebno istaknuto” (Kaljanac, 2014: 200). Svoje viđenje pojma *Ilir* Kaljanac je najdetaljnije prezentirao kroz analizu mita o Kadmu i Harmoniji u članku *Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca* (2010).

⁹⁸ Almir Marić je 2015. godine doktorirao na temu *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, dok je dvije godine kasnije uspješno odbranio disertaciju i Edin Veletovac koji je pisao doktorat na temu *Provincija Dalmacija u doba ostrogotske prevlasti i vladavine Justinijana* (493.–565. god.).

⁹⁹ U posljednje dvije decenije na Filozofskom fakultetu u Tuzli odbranjene su dvije doktorske disertacije: Bego Omerčević: *Kasna antika na tlu Bosne Hercegovine u svjetlu arheološke i historijske građe* (2005) i Mersiha Imamović: *Rimska provincija Dalmacija u vrijeme seobe naroda* (2017).

¹⁰⁰ U članku *Servile caput: Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije* (2014) Almir Marić vrši prosopografsku analizu epigrafskih spomenika na kojima se spominju robovi. Inače se Marić u svojim radovima dominantno bavi istraživanjem prostora današnje Hercegovine u periodu principata. Ono što svakako vrijedi istaknuti jeste da je ovaj mladi naučnik 2019. objavio i dvojezičnu monografiju o pomoćnim rimskim jedinicama koje su bile stacionirane na Humcu kod Ljubuškog pod naslovom *Rimske pomoćne kohorte na Humcu / Roman Auxiliary Cohorts in Humac*. S druge strane Edin Veletovac u fokusu svojih istraživanja ima kritički osvrt na rezultate istraživanja koja se odnose na kasnoantički period. O tome je pisao u više svojih radova, od kojih vrijedi istaknuti dva: *Kratki osvrt na historijat istraživanja političke historije provincije Dalmacije u V stoljeću s posebnim naglaskom na doba Marcelina* (2014) i *Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX, XXI stoljeća* (2018). Također, koristeći se vanjskom i unutrašnjom kritikom kasnoantičkih izvora, Veletovac značajno doprinosi ne samo izučavanju kasnoantičkog perioda već i problematici razdoblja koja prethode kasnoj antici. Naime, na osnovu analize fragmenata kasnoantičkih izvora Veletovac je dao određeni doprinos i izučavanju rimskih osvajanja BiH. Rezultate svojih istraživanja na tu temu objavio je u radu *Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora* (2017b).

rezultirale značajnim brojem radova koji se referiraju na izučavanje antičke prošlosti BiH. Prva od njih bila je posvećena 2000 godina od namjesništva Publija Kornelija Dolabele u Dalmaciji. Druga konferencija organizirana je povodom 50 godina od smrti profesora starog vijeka i antičke arheologije na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu dr. Esada Pašalića. Organizatori skupa su bili Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS", Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu i JU Muzej Sarajeva. Referirajući se na rad prof. dr. Esada Pašalića o antičkoj prošlosti BiH i regije, govorili su stručnjaci iz Mađarske, Slovenije, Hrvatske, Srbije i BiH. U drugom broju naučnog časopisa *Acta Illyrica* objavljeni su radovi sa spomenutog skupa koji obrađuju sljedeće teme: prahistorijska naselja i komunikacije Zapadnog Balkana, naselja i komunikacije u rimskom Iliriku, ekonomija rimskog Ilirika, metodološka istraživanja antičke historije i arheologije u kontekstu savremene historiografije, epigrafski spomenici kao izvor za izučavanje romanizacije i urbanizacije antičkog Ilirika te ciljevi i posljedice rimskih osvajanja na Balkanskom poluotoku.¹⁰¹ Treba naglasiti da je to bio naučni skup koji je okupio najveći broj stručnjaka iz antičke historije i arheologije koji je organizovan u Bosni i Hercegovini u proteklih dvadeset godina.

Na kraju svakako treba spomenuti da antičko naslijeđe Bosne i Hercegovine promoviše i strukovno Udruženje arheologa i historičara "BATHINVS" koje već nekoliko godina uspješno publicira naučni časopis *Acta Illyrica*. U vezi sa savremenom bosanskohercegovačkom historiografijom treba ipak istaći da se jasno uočavaju tendencije k drugačijem metodološkom pristupu analizi izvora i razumijevanju literature.

Zaključak

Istraživanje antičke prošlosti u institucionalnom smislu manje je zastupljeno u odnosu na druga historijska razdoblja što svakako utječe na kvantitet i kvalitet objavljenih radova. Također treba imati u vidu još jednu specifičnost historiografije koja se bavi antičkom prošlošću. Ta se specifičnost odnosi na činjenicu da je teško napraviti jasnu distinkciju između historijskih i arheoloških istraživanja antičke prošlosti Bosne i Hercegovine, te se stoga rezultati obje spomenute nauke koje se bave antičkom prošlošću mogu posmatrati kroz prizmu istovjetnosti tematskog okvira u kojem djeluju. Zbog ratnih dešavanja u periodu 1992-1995. došlo je do primjetne stagnacije u procesu arheoloških i historijskih istraživanja. Međutim, u posljednje dvije decenije objavljen je značajan broj radova koji se bave problematikom rimskih osvajanja, peregrinskih civitates (*civitates peregrinae*), municipalnih jedinica, te romanizacijom i

¹⁰¹ O samom skupu više: Šaćić Beća 2018: 7-12; Selimović, 2018: 457-462.

urbanizacijom prostora današnje Bosne i Hercegovine. Treba podvući da se najveći broj ovih radova bavi temama iz perioda Augustove i Tiberijeve vladavine.

Akcentat je na izučavanju položaja indogenih zajednica u periodu vojnih sukoba sa Rimom, dok je problematika njihovog razvoja nakon *Bellum Batonianum* (6-9. god.) dosta zanemarena. Ako se izuzme slovenačka naučnica Marjeta Šašel Kos, prvim fazama rimskog osvajanja teritorija savremene Bosne i Hercegovine u posljednje dvije decenije u okvirima svojih širih tematskih istraživanja najviše su se bavili hrvatski naučnici, Siniša Bilić Dujmušić, Danijel Džino i Marin Zaninović. Njihova istraživanja idu u dva suprotna pravca. Prvi je da se osvajanje jadranskog zaleđa, odnosno unutrašnjosti Ilirika, treba pratiti kroz vojno-političku interakciju Rima sa pojedinačnim autohtonim zajednicama i politijama. Drugi pravac je pak taj da se izvori tumače na način da se prati suštinska politička interakcija između Rima i cjelokupnog regionalnog geopolitičkog sistema Ilirika, na način da se izbjegne definisanje rimskih interakcija s pojedinim manjim političkim tijelima. U kontekstu regionalne historiografije u vezi sa tematikom rimskih osvajanja posebno treba izdvojiti radove u ovom tekstu već nekoliko puta spomenutog Danijela Džine. Iako se često u svojim stavovima razilazi sa bosanskohercegovačkim naučnicima, Džini se mora priznati da je kroz svoja istraživanja metodološki doprinio izučavanju antičke historije BiH. U svojim radovima on nudi novu dimenziju ciljeva, povoda i posljedica rimskih osvajanja unutrašnjosti Ilirika. Naučni problemi koji se direktno i indirektno odnose na prostor savremene Bosne i Hercegovine zauzimaju značajno mjesto i u zajedničkim radovima koje je u posljednjoj deceniji Danijel Džino istraživao i publicirao u saradnji sa hrvatskom arheologinjom Alkom Domić Kunić. Kroz samostalni istraživački rad, Alka Domić Kunić također je dala značajan doprinos izučavanju rimskih osvajanja prostora savremene Bosne i Hercegovine. Njena istraživanja su definitivno ukazala na netačnost hipoteze da je Oktavijan tokom svoje kampanje 35 – 33. godine osvojio i prostor srednje Bosne. Pored spomenutih naučnika, tematikom rimskog osvajanja teritorija savremene Bosne i Hercegovine u posljednje dvije decenije u okvirima svojih širih tematskih istraživanja najviše su se bavili još i hrvatski naučnici, Siniša Bilić Dujmušić i Marin Zaninović.

Posmatrano iz tematskog ugla, naučni problemi koji se odnose na vojna osvajanja usko su povezani sa istraživanjem naučnih teza i hipoteza koje se odnose na rimsku vojsku na tlu savremene BiH. U svim relevantnim regionalnim publikacijama koje se unutar svog tematskog okvira bave rimskom vojskom na tlu Dalmacije, neizostavna su istraživanja rimskog logora na Humcu kod Ljubuškog. Hrvatski arheolog Domagoj Tončinić je značajno doprinio prosopografskoj analizi vojnih natpisa koji su podigli rimski vojnici stacionirani u rimskom logoru na Humcu. Kada se govori o izučavanju tema koje su usko povezane sa problematikom izučavanja vojnih jedinica i njihovih ostataka na tlu savremene Bosne i Hercegovine, neizostavna je svakako i monografija *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama: I–III vek*, srbijanske historičarke Snežane Ferjančić.

Zbog administrativne i ekonomske povezanosti istočne Bosne u rimsko doba sa Zlatiborskim okrugom i sjevernom Crnom Gorom, ta mikroregija je dosta zastupljena u radovima i istraživačkim projektima srbijanskih naučnika. U posljednjim decenijama to se očituje najviše kroz radove Radmile Zotović, Svetlane Lome, Miroslave Mirković i Dragane Grbić. Čitajući radove većine spomenutih srbijanskih naučnika koji se bave rimskom provincijalnom historijom jasno se uočava jedan nedostatak. Naime, krupna zamjerka srbijanskoj antičkoj historiografiji je ta što je za razliku od slovenačke i hrvatske ne prati savremena istraživanja autora sa prostora Bosne i Hercegovine. To svakako utječe na kvalitet naučne spoznaje.

Regionalni naučnici koji se bave kasnoantičkim periodom unutar antičke historije najviše se bave pitanjima crkvene organizacije na tlu BiH. Ekonomske, kulturološke i vojno-političke teme iz ovog perioda su na marginama istraživačkog težišta. Svakako treba napomenuti da se u radovima koji se odnose na period kasne antike uočava prisustvo određenih, savremenih političkih ideologija karakterističnih za devedeste godine prošlog stoljeća. Na kraju rada su navedeni najznačajniji naučni doprinosi bosanskohercegovačkih naučnika u posljednje dvije decenije.

Ancient Bosnia and Herzegovina in the context of Western Balkan historiography during the first two decades of the 21st century

Conclusion

The research of ancient history in institutional terms is less represented than other historic periods, which certainly has an impact on the quality and quantity of published papers. We should also bear in mind one specific characteristic of ancient historiography – the difficulty of making a clear distinction between historical and archaeological research of the ancient history of Bosnia and Herzegovina – thus the results of both of these scholarly fields can be observed through the prism of comparability of their themes. A noticeable stagnation in the process of archaeological and historical research is the result of the war of 1992–1995 in Bosnia and Herzegovina. However, the recent period witnessed the birth of a significant number of papers addressing topics such as Roman conquests, peregrine communities (*civitates peregrinae*), municipal units, and Romanization and urbanization of present-day Bosnia and Herzegovina. We should emphasize that the majority of these papers address the topics from the period of Augustus's and Tiberius's reign.

The focus is on the study of the position of indigenous communities during the military conflicts with Rome, while the issue of their development following *Bellum Batonianum* (AD 6–9) is quite neglected. Apart from Slovenian scholar Marjeta Šašel Kos, the first phases of the Roman conquests of the territory of present-day Bosnia and Herzegovina were mostly studied by Croatian scholars – Siniša Bilić-Dujmušić, Danijel Džino, and Marin Zaninović – as part of their wider scope of research during the last two decades. Their research assumes two opposite directions. Firstly, they believe that the conquest of the Adriatic hinterland, i.e. the interior of Illyricum, should be traced through military and political interaction of Rome with individual indigenous communities and polities. Secondly, they believe that the sources are interpreted by tracing the essential political interaction between Rome and the entire regional geopolitical system of Illyricum in order to avoid defining Roman interactions with certain smaller political bodies. In the context of regional historiography regarding Roman conquests, we should single out the papers of already mentioned Danijel Džino. Although his stances frequently part ways with the scholars from Bosnia and Herzegovina, Džino should be acknowledged for making a methodological contribution to the study of the ancient

history of Bosnia and Herzegovina through his research. He offers a new dimension of objectives, causes, and consequences of Roman conquests in the inland of Illyricum. Problems in the scholarship that directly or indirectly refer to the territory of present-day Bosnia and Herzegovina are notably present in the co-authored works that Džino researched and issued with Croatian archaeologist Alka Domić Kunić. In her own research work, Domić Kunić has also made a significant contribution to the study of Roman conquests in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. Her research has unquestionably suggested the inaccuracy of the hypothesis that Octavian conquered the territory of central Bosnia during his campaign of 35–33 BC. Apart from the aforementioned scholars, Siniša Bilić-Dujmušić and Marin Zaninović are Croatian scholars who have also addressed the topic of Roman conquests of the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in the last two decades.

The problems regarding military campaigns are closely associated with the research of scholarly theses and hypotheses regarding the Roman army on the territory of present-day Bosnia and Herzegovina. The explorations of the Roman camp in Humac near Ljubuški are an inevitable part of all relevant regional publications dealing with the Roman army in the territory of Dalmatia. Croatian archaeologist Domagoj Tončinić has made a significant contribution to the prosopographical analysis of the military inscriptions erected by Roman soldiers stationed at the Roman camp in Humac. When addressing the study of topics that are closely related to the problem of the study of military units and their remains in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, we must mention the monograph *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama: I–III vek* (English: *The Colonization of Legion Veterans in the Balkan provinces: 1st–3rd centuries*) by Serbian historian Snežana Ferjančić.

As the result of the administrative and economic relationship between the eastern Bosnia and Zlatibor District and northern Montenegro during the Roman period, this microregion became quite covered by papers and research projects of Serbian scholars. In recent decades, this is manifested mostly in the works of Radmila Zotović, Svetlana Loma, Miroslava Mirković, and Dragana Grbić. By reading the papers of the majority of these scholars who deal with Roman provincial history, we clearly note one deficiency. Namely, unlike Slovenian and Croatian, Serbian ancient historiography can be criticized for not following the contemporary research of scholars from Bosnia and Herzegovina. This certainly does affect the quality of scientific insight.

Regional scholars who deal with the Late Antiquity as part of ancient historiography mostly address the issue of ecclesiastical organization in Bosnia and Herzegovina. Economic, cultural, and military and political topics from this period are left on the margins of the research focus. We should also mention that in the papers dealing with the Late Antiquity we can observe the presence of certain contemporary political ideologies typical for the 1990s. Finally, the paper gives a list of the most significant contributions of scholars from Bosnia and Herzegovina in the past two decades.

Izvori i literatura

Izvori

Dio Cassius (1954) *Dio's Roman history*, ur. E. Cary, LCL, Cambridge (Mass.).

Dio Cassius (2010) *Roman History, Dio's Roman History in Six Volumes* (Halcyon Classics), ur. H. B. Foster, Houston (Tex.).

Literatura

- Atanacković-Salčić, V. (1979) Antički Diluntum u svjetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebinja), *Tribunia* 5, Trebinje, 7-40. ISSN 0352-1101, Zavičajni muzej Trebinje.
- Bilić-Dujmušić, S. (2000) *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49–47. prije Krista*, magistarski rad, Zadar.
- Bilić-Dujmušić, S. (2004) *Oktavijanova kampanja protiv Delmata 34–33. god. pr. Kr.*, doktorska disertacija, Zadar.
- Bilić-Dujmušić, S. (2006) Roman military actions within Dalmatia – The battle at Taurida, Dalmatia: Research in the Roman Province 1970–2001, u: Davison, D., Gaffney, V. i Marin, E. (ur.), *Papers in honour of J. J. Wilkes* (27-39), Archaeopress, Oxford.
- Bojanovski, I. (1973) Rimska cesta Narona – Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak / Jahrbuch* 10, Sarajevo, 137-189. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Bojanovski, I. (1974) *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bojanovski, I. (1975) Le municipes inconnus dans le pays Ditiones (Bosnie occidentale), *Živa antika* 25, Skopje, 265-271. ISSN 0514-7727, Društvo za antički studii na SRM, Seminar na klasična filologija, Filozofski fakultet.
- Bojanovski, I. (1977) Rimski natpisi iz doline Trebišnjice, *Tribunia* 3, Trebinje, 67-98. ISSN 0352-1101, Zavičajni muzej Trebinje.
- Bojanovski, I. (1983) Trebinje – rimsko Asamo (Asamum) s kratkim osvrtom na ager kolonije Epidaur, *Tribunia* 7, Trebinje, 7-36. ISSN 0352-1101, Zavičajni muzej Trebinje.
- Bojanovski, I. (1988) *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Bratož, R. (2007) Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije, *Zgodovinski časopis* 61 (1–2), Ljubljana, 175-200. ISSN 0350-5774, Zveza Zgodovinskih Društev Slovenije.
- Bratož, R. (2011) Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen, u: Heinrich-Tamáska, O. (ur.), *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext Spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia* (211-248), Castellum Pannonicum Pelsonense 2, Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf.
- Busuladžić, A. (2006) Zbirka antičkih svjetiljki iz Mogorjela / Collection of antique lamps from Mogorjelo, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Zagreb, 189-200. ISSN 0350-7165, Arheološki muzej u Zagrebu.
- Busuladžić, A. (2007) *Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini / Antique lamps in the collections in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić, A. (2008a) Zbirka fibula iz Mogorjela / The fibulae collection from Mogorjelo, *Opuscula archaeologica* 32, Zagreb, 21-54. ISSN 0473-0992, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Busuladžić, A. (2008b) *Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić, A. (2011) *Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman Villas in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

- Busuladžić, A. (2014) *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine / Iron Tools and Implements of the Roman Period in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine – Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- Busuladžić, A. (2015) Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine / Roman medical, veterinary and pharmaceutical instruments, cosmetics and women's accessories in the collection of the National Museum of B&H, *Godišnjak/Jahrbuch* 44, Sarajevo, 169-231. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Busuladžić, A. (2016) Predmeti i prikazi erotskog sadržaja iz antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine / Objects and images of an erotic nature in the antiquities collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, *Godišnjak/Jahrbuch* 45, Sarajevo, 127-203. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Busuladžić, A. (2017) *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini / Evidence of the theatre, music, gladiator combats and games from ancient Greece and Rome in archaeology collections in Bosnia and Herzegovina*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Busuladžić, A. (2018a) Antički tragovi putovanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / Ancient traces of traveling in the territory of present-day Bosnia and Herzegovina, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 267-297. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
- Busuladžić, A. (2018b) Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini) / The earliest remains of literacy in the Roman province of Dalmatia (based on the styli found and kept in Bosnia and Herzegovina), *Hercegovina* 17, Mostar, 9-35. ISSN 2566-3534, Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru.
- Cesarnik, N. (2017) Osvrt na boravak XX. legije u Iliriku, u: Fabijanić, T., Glavičić M. i Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* (103-118), Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški.
- Dodig, R. i Škegro, A. (2008) Akti crkvenih sabora održanih 530. i 533. u Saloni, *Povijesni prilozi* 35, Zagreb, 9-23. ISSN 0351-9767, Hrvatski institut za povijest.
- Domić Kunić, A. (2003) *Plinijeva geografija i etnografija Ilirika (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, doktorska disertacija, Zagreb.
- Domić Kunić, A. (2004) Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis Historia* Plinija Starijeg, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 37, Zagreb, 59-164. ISSN 0350-7165, Arheološki muzej u Zagrebu.
- Domić Kunić, A. (2006) *Bellum Panonicum* (12–11. pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Zagreb, 59-164. ISSN 0350-7165, Arheološki muzej u Zagrebu.
- Domić Kunić, A. (2012) *Literary Sources Before the Marcomannic Wars*, u: Migotti, B. (ur.), *Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia* (29-71), Archaeopress, Oxford.
- Domić Kunić, A. (2018) Prosopographia Belli Batoniani: Augustovi legati u mreži međusobnih veza i interesa, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 83-130. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".

- Džino, D. (2005) *Illyrian policy of Rome in the late republic and early principate*, doktorska disertacija, Adelaide.
- Džino, D. (2009a) “Dezidijati”: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija, *Godišnjak/Jahrbuch* 38, Sarajevo, 75-97. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Džino, D. (2009b) The Bellum Batonianum in Contemporary Historiographical Narratives, *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb, 29-45. ISSN 0570-8958, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Džino, D. (2010) *Illyricum in Roman Politics, 229 BC – AD 68*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Džino, D. (2011) Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21 stoljeće: metodološki problemi, *Godišnjak/Jahrbuch* 36, Sarajevo, 197-206. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Džino, D. (2012) Contesting Identities of pre-Roman Illyricum, *Ancient West & East* 11, Leuven, 69-96. ISSN 1783-8363.
- Džino, D. (2014) Constructing Illyrians: prehistoric inhabitants of the Balkan Peninsula in early modern and modern perceptions, *Balkanistica* 27, 1-39. ISSN 0360-2206, South East European Studies Association, The University of Mississippi.
- Džino, D. i Domić Kunić, A. (2012) Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to Later Antiquity, u: Migotti, B. (ur.), *Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia* (93-115), Archaeopress, Oxford.
- Džino, D. i Domić Kunić, A. (2013) *Rimski ratovi u Iliriku: povijesni antinarativ*, Školska knjiga, Zagreb.
- Džino, D. i Domić Kunić, A. (2018) A View from the Frontier Zone: Roman conquest of Illyricum, u: Miličević Bradač, M. i Demicheli, D. (ur.), *The Century of the Brave: Roman conquest and indigenous resistance during the time of Augustus and his heirs (77-87)*, FF Press, Zagreb.
- Ferjančić, S. (2002) *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I–III vek n. e.*, Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd.
- Ferjančić, S. i Samardžić, G. (2017) New epigraphic finds from Rogatica in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik* 68, Ljubljana, 471-477. ISSN 1581-1204, Institut za arheologiju SAZU.
- Glavaš, I. (2016) *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb.
- Glavičić, M. i Pandža, Ž. (2017) Veterani pagi Scunastici, u: Fabijanić, T., Glavičić M. i Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* (49-78), Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški.
- Gračanin, H. (2006) Goti i Južna Panonija, *Scrinia Slavonica: Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest* 6, Slavonski Brod, 83-126. ISSN 1332-4853, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- Gračanin, H. (2011) *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Plejada, Zagreb.
- Gračanin, H. (2013) Crkveni ustroj u kasnoantičkoj južnoj Panoniji, Znakovi i riječi (Signa et litterae), u: Selem, P. (ur.), *Mythos – cultus – imagines deorum IV* (155-169), FF press, Zagreb.

- Gračanin, H. (2015) The history of the eastern Adriatic region from the Vth to the VIIth centuries AD: historical processes and historiographic problems, u: Marion, Y. i Tassaux, F. (ur.) *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C.* [Actes du colloque international de Rome (4–6 novembre 2013.)] (67-97), Ausonius Éditions, Scripta Antiqua 79, Bordeaux.
- Gračanin, H. (2016) Late Antique Dalmatia and Pannonia in Cassiodorus' *Variae*, u: Brander, W., Demandt, A., Leppin, H., Krasser, H. i Mollendorff, P. V. (ur.) *Millennium – Jahrbuch zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr.* (211-273), De Gruyter, Berlin.
- Gračanin, H. i Kartalija, N. (2018) Neka razmatranja o gospodarstvu Zapadnog Ilirika od IV do VI stoljeća, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 335-394, ISSN 2490-3930. Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
- Gračanin, H. i Škrgrulja, J. (2014) The Ostrogoths in Late Antique Southern Pannonia, *Acta Archaeologica Carpathica* 49, Kraków, 165-205. ISSN 0001-5229, Polish Academy of Sciences – Cracow Branch Commission of Archaeology.
- Grbić, D. (2014) *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*, Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd.
- Imamović, E. (2002) Srebrenica i okolica u rimsko doba, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne 17, Tuzla, 7-36. ISSN 0578-4123, Muzej Istočne Bosne u Tuzli.
- Imamović, M. (2017) *Rimska provincija Dalmacija u vrijeme seobe naroda*, doktorska disertacija, Tuzla.
- Jarak, M. (2005) Questions concerning Christianisation of the autochthonous romanized population of Dalmatia, u: Sander, M. (ur.), *Illyrica Antiqua. Ob Honorem Duje Rendić-Miočević (Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6.–8. XI 2003.)* (305-314), FF press, Zagreb.
- Kaljanac, A. (2010) Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca, *Godišnjak/Jahrbuch* 39, Sarajevo, 53-79. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Kaljanac, A. (2013) Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prahistoriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja, *Godišnjak/Jahrbuch* 42, Sarajevo, 45-69. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Kaljanac, A. (2014) *Historija arheologije: u potrazi za prošlošću*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- Kos, P. i Šašel Kos, M. (1995) Map 20 Pannonia – Dalmatia, u: Talbert, R. J. A. (ur.), *Barrington atlas of the Greek and Roman world* (286-309), Princeton, New Jersey.
- Kovács, P. (2014) *A history of Pannonia during the Principate*, Dr. Rudolf Habelt, GMBH, Bonn.
- Loma, S. (2002) Problem identifikacije, uređenja i stanovništva municipija S, *Glasnik Zavičajnog muzeja* 3, Pljevlja, 9-23. ISSN 1450-8559, Zavičajni muzej Pljevlja.
- Loma, S. (2009) Municipium Malve(n)siatium u svjetlu epigrafskih spomenika, u: Babić, M. (ur.), *Municipium Malvesiatium* (107-122), Narodna biblioteka, Srebrenica.
- Loma, S. (2010) *Klaudije Gal i Severovi novi senatori: istraživanja iz epigrafike, prosopografije i rimske političke istorije devedesetih godina II veka*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Loma, S. i Nikolić [Grbić], D. (2018a) New and revised inscriptions from Dalmatia. Municipium Malvesiatium and municipium Splonistarum, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 207, Bonn, 278-288. ISSN 0084-5388, Verlag Rudolf Habelt.

- Marić, A. (2014) *Servile caput: Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, Godišnjak/Jahrbuch* 43, Sarajevo, 135-148. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Marić, A. (2015) *Antičko društvo na prostoru današnje Hercegovine*, doktorska disertacija, Sarajevo.
- Marić, A. (2019) *Rimske pomoćne kohorte na Humcu / Roman Auxiliary Cohorts in Humac*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar.
- Marić, Z. (2000) Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorsi, *Godišnjak/Jahrbuch* 31, Sarajevo, 37-52. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Marić, Z. (2004) Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini, *Godišnjak/Jahrbuch* 33, Sarajevo, 185-216. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Marić, Z. (2005) Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. II dio, *Godišnjak/Jahrbuch* 34, Sarajevo, 181-197. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Marić, Z. (2005) Grafiti sa grčkih posuda iz razorenog ilirskog grada Daorsona iznad sela Ošanića kod Stoca u Hercegovini. III dio, *Godišnjak/Jahrbuch* 35, Sarajevo, 125-134. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Mesihović, S. (2007) *Dezitijski: Kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanovog doba*, doktorska disertacija, Zagreb.
- Mesihović, S. (2008) Ovidije i Ilirik – Ovidius et Illyricum, *Godišnjak/Jahrbuch* 37, Sarajevo, 89-100. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Mesihović, S. (2009a) Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne, *Gračanički glasnik* 27, Gračanica, 27-50. ISSN 1512-5556, Monos.
- Mesihović, S. (2009b) Supplementum rebellio Illyrici I – Germanikova Pounjska ofanziva, *Historijska traganja* 4, Sarajevo, 9-33. ISSN 1840-3875, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu.
- Mesihović, S. (2011a) *Rimski vuk i ilirska zmija*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.
- Mesihović, S. (2011b) Plinijeve peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine / The Plinian peregrine civitates in the territory of present-day Bosnia-Herzegovina, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split, 55-78. Arheološki muzej Split.
- Mesihović, S. (2018) *Bitka za Ilirik*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS", Sarajevo.
- Mesihović, S. i Šaćić, A. (2015) *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- Migotti, B., Šašel Kos, M. i Radman-Livaja, I. (2018) *Roman Funerary Monuments of South-Western Pannonia in their Material, Social, and Religious Context*, Archaeopress Roman Archaeology, Oxford.
- Miletić, Ž. (2017) Rimski auksilijarni logor na Humcu kod Ljubuškog, u: Fabijanić, T., Glavičić M. i Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški (25-47)*, Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški.
- Milivojević, F. (2017) *Cezarov Ilirik*, doktorska disertacija, Zadar.
- Mirković, M. (2012a) *Municipium S(): A Roman Town in the Central Balkans, Komini near Pljevlja, Montenegro*, BAR international series, Oxford.

- Mirković, M. (2012b) *Municipium S – rimski grad na centralnom Balkanu u Kominima kod Pljevalja*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
- Olujčić, B. (2007) *Povijest Japoda: Pristup*, Srednja Europa, Zagreb.
- Omerčević, B. (2005) *Kasna antika na tlu Bosne Hercegovine u svjetlu arheološke i historijske građe*, doktorska disertacija, Tuzla.
- Pašalić, E. (1960) *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.
- Pašalić, E. (1975) *Sabrano djelo*, Svjetlost, Sarajevo.
- Paškvalin, V. (2000) Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekonosciranje njihova područja, *Godišnjak/Jahrbuch* 31, Sarajevo, 191-241. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Paškvalin, V. (2005) Kulturno-povijesni utjecaji u kulturnoj umjetnosti Desidijata u rimsko doba, *Godišnjak/Jahrbuch* 31, Sarajevo, 199-237. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Paškvalin, V. (2008) Kamenjača, Breza kod Sarajeva – mlađeželjeznodobna i rimska nekropola, *Godišnjak/Jahrbuch* 37, Sarajevo, 89-101. ISSN 0350-0020, Akademija nauka i umjetnosti BiH, Centar za balkanološka ispitivanja.
- Paškvalin, V. (2012) *Antički sepulkralni spomenici sa prostora BiH*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Periša, D. (2009) Rimski Delminij kao sjedište starokršćanske biskupije, *Arheološki radovi i rasprave* 16, Zagreb, 225-246. ISSN 0570-8958, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Periša, D. (2014) Ponovno o Delminijskoj biskupiji ili repetitio est mater studiorum, *Hercegovina franciscana* 10, Mostar, 245-265. ISSN 1840-1139, Hercegovska franjevačka provincija.
- Puljić, I. i Škegro, A. (2006a) Sarsenterska biskupija, *Povijesni prilozi* 30, Zagreb, 7-50. ISSN 0351-9767, Hrvatski institut za povijest.
- Puljić, I. i Škegro, A. (2006b) The Diocese of Sarsenterensis, *Arheološki vestnik* 57, Ljubljana, 219-241. ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Samardžić, G. (2014) O privrednim prilikama u antičko doba u dolini Trebišnjice, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 44, Kosovska Mitrovica, 191-206. ISSN 0354-3293, Univerzitet u Prištini – Filozofski fakultet sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.
- Samardžić, G. (2015) *Istočna Hercegovina u rimsko doba*, Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica.
- Samardžić, G. (2016) On the Roman Villas on the South of Province of Dalmatia: Several examples from the area of East Hercegovina, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 44, Kosovska Mitrovica, 3-19. ISSN 0354-3293, Univerzitet u Prištini – Filozofski fakultet sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.
- Samardžić, G. (2018) Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 179-191. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
- Selimović, A. (2018) Izvještaj sa naučnog skupa povodom pedesetogodišnjice smrti prof. dr. Esada Pašalića (Sarajevo, 20 / 21. 10. 2017), *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 457-462. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".

- Sergejevski, D. (1962) Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH, n.s. Arheologija* 17, Sarajevo, 73-109. ISSN 0581-7528, Zemaljski muzej BiH.
- Šaćić Beća, A. 2018, Predgovor, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 7-12. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS".
- Šašel Kos M. (2010) Pannonia or Lower Illyricum, *Tyche* 25, Vienna, 123-131. ISSN 1010-916, University of Vienna.
- Šašel Kos, M. (2000) Caesar, Illyricum and the Hinterland of Aquileia, u: Urso, G. (ur.), *L'Ultimo Cesare. Scritti riforme progetti poteri congiure. Atti del convegno internazionale Cividaledel Friuli, 16-18 settembre 1999* (277-304), Centro Ricerche e Documentazione sull'Antichità classica Monografie, Rome.
- Šašel Kos, M. (2005a) *Appian and Illyricum*, Narodni Muzej Slovenije, Ljubljana.
- Šašel Kos, M. (2005b) The Pannonians in Appians's Illyrike, u: Sanader, M. (ur.), *Illyrica antiqua ob honorem Duje Rendić-Miočević: Radovi sa međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb 6-8. 11. 2003. (433-441), Filozofski fakultet, Zagreb.
- Šašel Kos, M. (2012) The role of the Navy in Octavian's Illyrian War, *Histria antiqua* 21, Pula, 93-104. ISSN 1331-4270, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Šašel Kos, M. (2015) The final phase of the Augustan conquest of Illyricum, *Antichità Altoadriatiche* 81, Trieste, 65-87. ISSN 1972-9758.
- Škegro, A. (2000a) Je li rimski Delminij bio biskupsko sjedište?, *Povijesni prilozi* 19, Zagreb, 9-85. ISSN 0351-9767, Hrvatski institut za povijest.
- Škegro, A. (2000b) Duvanjski prostori u antici, u: Krišto, J. (ur.), *Duvanjski zbornik (Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa "Duvanjski kraj kroz povijest", Tomislavgrad, 6-7. srpnja 2000.)* (79-113), Hrvatski institut za povijest – "Naša ognjišta" Tomislavgrad – Zajednica Duvnjaka Tomislavgrad, Zagreb – Tomislavgrad.
- Škegro, A. (2001) Patrimony of St. Peter in Dalmatia, *Povijesni prilozi* 21, Zagreb, 9-28. ISSN 0351-9767, Hrvatski institut za povijest.
- Škegro, A. (2004a) Papal possessions in the eastern Adriatic, *Arheološki vestnik* 55, Ljubljana, 429-438. ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Škegro, A. (2004b) Tragovi uzgoja vinove loze i masline u dubljem zaleđu istočnog Jadrana u antici, *Histria antiqua* 12, Pula, 125-132. ISSN 1331-4270, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Škegro, A. (2005) The Bestoen bishopric in the light of prior research / Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja, *Arheološki vestnik* 56, Ljubljana, 369-489. ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Škegro, A. (2006) Ecclesia Sarsenterensis – Stanje i problemi istraživanja, *Hrvatska misao: časopis za umjetnost i znanost* 39-40, Sarajevo, 69-82. ISSN 1028-2246, Ogranak Matice hrvatske Sarajevo.
- Škegro, A. (2007a) Tobožnja Delminijska biskupija / The alleged Diocese of Delminium, *Opuscula archaeologica* 31, Zagreb, 283-320. ISSN 0473-0992, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Škegro, A. (2007b) The Diocese of Baloie (Ecclesia Baloiensis), *Arheološki vestnik* 56, Ljubljana, 283-302., ISSN 1581-1204, Inštitut za arheologiju SAZU.
- Škegro, A. (2008a) Bestoenska biskupija u svjetlu dosadašnjih istraživanja, u: Karamatić, M. (ur.), *Zbornik o Pavlu Anđeliću* (111-141), Franjevačka teologija, Sarajevo.
- Škegro, A. (2008b) Kontroverzni biskup Malho i tzv. Delminijska biskupija, *Archaeologia Adriatica* 2, Zadar, 519-527. ISSN 1846-4807, Archeologia Adriatica.

- Škegro, A. (2009) Akti Salonitanskih metropolitanskih sabora održanih 530. i 533. godine – analiza, *Archaeologia Adriatica* 3, Zadar, 191-204. ISSN 1846-4807, Archeologia Adriatica.
- Škegro, A. (2011a) Barcenska biskupija – Barcensis Ecclesia, *Histria antiqua* 20, Pula, 449-456. ISSN 1331-4270, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Škegro, A. (2011b) Ranokršćanska crkvena organizacija s hercegovačkih prostora, u: Lučić, I. (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest (Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.)* (99-113), Hrvatski institut za povijest, Zagreb.
- Škegro, A. (2013) Suspicio, ergo est, *Arheološki radovi i rasprave* 17, Zagreb, 337-350. ISSN 0570-8958, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- Špehar, P. (2008a) *Kasnoantička i ranovizantijska utvrđenja u Bosni i Hercegovini (zaleđe provincije Dalmacije)*, u: Ekmečić, M. (ur.), *Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine* 5 (17-48), Srpska akademija nauka i umjetnosti, Beograd.
- Špehar, P. (2008b) *Late antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (Hinterland of the province of Dalmatia)*, u: Steuer, H. V. H. i Bierbraure, V. (ur.), *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von den Ardennen bis zur Adria* (559-594), Walter de Gruyter, Berlin – New York.
- Tončinić, D. (2011) *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije / Monuments of Legio VII in the Roman Province of Dalmatia*, Arheološki muzej u Splitu, Split.
- Tončinić, D. (2011) Spomenici XI. Legije u Ljubuškom, u: Fabijanić, T., Glavičić M. i Rašić, M. (ur.), *Kulturno povijesna baština općine Ljubuški* (79-102), Općina Ljubuški – Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, Ljubuški.
- Veletovac, E. (2014) *Kratki osvrt na historijat istraživanja političke historije provincije Dalmacije u V stoljeću s posebnim naglaskom na doba Marcelina*, u: Novaković, P., Pandžić, I. i Mileusić, Z. (ur.), *Radovi sa konferencije i radionica projekta BIHERIT* (153-158), Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Veletovac, E. (2017a) Provincija Dalmacija u doba ostrogotske prevlasti i vladavine Justiniana (493.–565.), doktorska disertacija Sarajevo.
- Veletovac, E. (2017b) Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora, *Acta Illyrica* 1, Sarajevo, 148-167. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”.
- Veletovac, E. (2018) Osvrt na arhitektonski kompleks na Mogorjelu kao problem historiografije XIX, XX, XXI stoljeća, *Acta Illyrica* 2, Sarajevo, 317-334. ISSN 2490-3930, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog nasljeđa i drevnih i klasičnih civilizacija “BATHINVS”.
- Zaninović, M. (1995) *Delmati e Pirusti e la loro presenza in Dacia*, *Opuscula archaeologica* 19, Zagreb, 111-115. ISSN 0473-0992, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Zaninović, M. (2015) *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Zotović, R. (2002) *Population and Economy in the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, British Archaeological Reports, Oxford.
- Zotović, R. (2003) Romanization of the Population of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia, *Balkanica* 34, Beograd, 19-39. ISSN 2466-2623, Balkanološki institut – Srpska akademija nauka i umjetnosti.